

JAARBOEK 1979/80

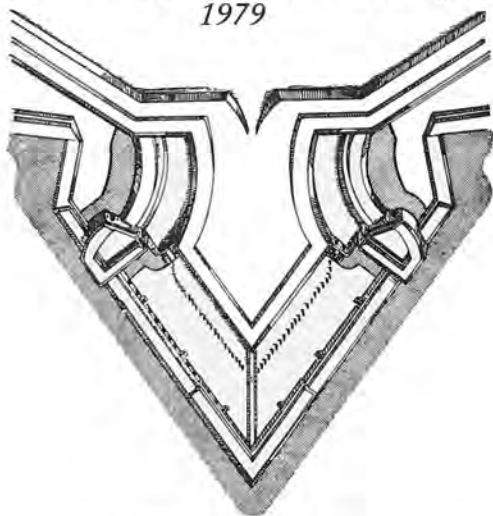
J. SNEEP
John F. Kennedylaan 28
3931 XK Woudenberg
Tel. 0 3498 - 35 75

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

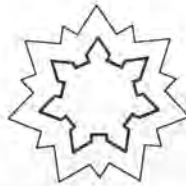

JAARBOEK 1979/80

*waarin opgenomen jaarverslag
1979*

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

opgericht 18 april 1932

Mede-oprichtster van de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (N.C.M.)

De stichting heeft ten doel de instandhouding te bevorderen van oude, buiten militair gebruik gestelde vestingwerken en andere militaire objecten, gelegen in Nederland of daarbuiten, in het laatste geval mits met een Nederlands verleden, als gedenktekenen van geschiedenis en kunst en als natuurmonumenten. Zij tracht zodoende bij te dragen tot het bewaren van zinnige overblijfselen en eerbiedwaardige tradities uit ons nationale verleden en tevens in het Nederlandse volk de zin voor kunst en natuurschoon te ontwikkelen en te bevorderen.

(Art. 2 der statuten)

Beschermheer:

ZIJNE KONINKLIJKE HOOGHEID DE PRINS DER NEDERLANDEN

Ere-voorzitters - Ereleden:

GENERAAL C. J. SNIJDERS, Oud- O.L.Z., voorzitter 1932-1935,
erevoorzitter 1935-1939 (†)

W. H. COOL, voorzitter 1947-1957, ere-voorzitter 1957-1958 (†)

L. J. SPANJAERDT SPECKMAN, voorzitter 1957-1967, adviseur 1967-1975,
erevoorzitter 1967-1975 (†)

W. H. SCHUKKING, secretaris 1934-1956, erelid 1956-1967 (†)

JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM, penningmeester 1932-1971, erelid 1971-1975 (†)

C. A. DE BRUIJN, secretaris 1956-1970, archivaris 1970-1975,
erelid 1970-1975 (†)

J. J. DE WOLF, ondervoorzitter 1959-1964, hoofdbestuurslid tot 1978,
erelid 1978

Onderscheiden met „de Coehoornmortier“

1974

DR. J. BELONJE - Alkmaar

C. A. DE BRUIJN (†)

W. MARIS J. AZN. - Willemstad

JHR. IR. SIX VAN WIMMENUM (†)

L. J. SPANJAERDT SPECKMAN (†)

1976

J. L. H. A. ANTONI - Amsterdam

MR. P. J. VAN DER MARK - Den Haag

L. J. MORREAU - Maastricht

DR. H. LE PAGE - Antwerpen

IR. CH. C. VAN DER VLIS - Haarlem

J. J. DE WOLF - Bussum

1977

W. F. K. ENGELBRECHT - Breda

DR. IR. H. A. VAN OERLE - Oud Ade

E. D. VAN WIJNGAARDEN (†)

1978

A. H. MOHR - Doorwerth

DR. G. OVERDIEP - Peize

IR. G. A. OVERDIJKINK - (†)

1979

H. A. TREU - Oisterwijk

Toegangspoort Fort Rammekens anno 1547 gebouwd door Donate de Boni

État-major général. Ingénieurs géographes. Zie artikel op pag. 13. foto: Kon. Ned. Leger- en Wapenmuseum, Leiden.

ALGEMENE INLEIDING

Wanneer dit jaarboek zal zijn verschenen hebben wij inmiddels afscheid genomen van Juliana als Koningin der Nederlanden en onze nieuwe Landsvrouw onze hulde betoond. Een gedenkwaardig historisch feit – reeds lang voorzien weliswaar – zal zich dan hebben aangediend: Sedert Koningin Emma in 1890 als Regentes optrad voor de toen pas tienjarige Koningin Wilhelmina, die acht jaar later de troon besteeg en sinds vervolgens de troonopvolging van moeder op dochter geschiedde, kan de wereld mét ons volk getuige zijn van de bijzonderheid dat, in een land dat in zijn grondwet slechts ‘de Koning’ als staatshoofd kent nu – na Beatrix’s troonsbestijging – ’s lands bewind andermaal in handen werd gesteld van een vrouw, de vierde Vorstin van het Huis Oranje Nassau sedert Koning Willem III negentig jaar geleden stierf. Naar hoop en verwachting zal het de nieuwe Koningin gegeven zijn haar land behouden door de eeuwwisseling te voeren en haar stempel te drukken op háár deel van wat dan met recht ‘het Tijdperk der Koninginnen’ zal mogen worden genoemd. En mogelijk zal dat tijdperk later – na voldoende tijdsafstand zich nog eens aftekenen als een tweede Gouden Eeuw. Wij schenken onze Vorstin gaarne ons volle vertrouwen in het besef dat een bijzonder zware opdracht haar deel is geworden nu voorspoed – slechts tijdelijk, naar wij hopen – lijkt te moeten wijken voor onzekerheid.

Onze nieuwe bibliotheek- en vergaderruimte (Catsheuvel 87 - 2517 KA - Den Haag, tel 070-547227) voldoet uitstekend en wij zullen U gaarne ontvangen mits U een afspraak wilt maken (dit om U een vergeefse gang te besparen) met onze dienstvaardige bibliothecaris, de heer Walkate (privé 070-241508).

Terwille van de volledigheid van dit jaarboek – wij zeiden het reeds in onze nieuwjaarsbrief 1980 – herhalen wij thans een aantal daarin gerapporteerde feiten inzake onze organisatie.

Ons bestuur onderging de volgende wijzigingen:

Prof. dr. C. J. A. C. Peeters, vertegenwoordigende de Vereniging Hendrick de Keyser, werd opgevolgd door de heer *H. B. E. Warnars*. De commandant van het R.I. Menno van Coehoorn, de *Intkol H. M. Aalbers* werd als zodanig opgevolgd door de *Intkol H. G. A. Geerlings* en mitsdien eveneens in ons bestuur.

De heer *ing. P. L. Mulder* werd opgenomen in het dagelijks bestuur (tevens hoofdbestuur) in de kwaliteit van adjunct secretaris. De heer *ing. J. W. C. Besemer*, voorzitter van de Technische Commissie (TC) werd benoemd in het hoofdbestuur.

Correspondentschappen

De volgende heren verzochten van hun functie te worden ontheven, hetgeen onder dank-

zegging voor hun diensten aan de stichting geschiedde: Y. Weistra (N.H.), G. H. J. de Kroon (adviseur natuurbehoud), C. J. Kneppehout (Gld.). Zoals bekend uit jaarboek 1978 overleed in het begin van 1979 de heer F. L. Diekerhoff (Gld.).

Als nieuwe correspondenten ontvingen een aanstelling de heren: ing. N. J. Groot te Hoorn (N.H.), M. J. H. I. van Eijndhoven te Overveen (N.H.), bevestigd werd de benoeming van de heer G. Gerrits te Den Burg-Texel (N.H.). Als correspondent voor Steenberg en o.o. werd een aanstelling verleend aan de heer J. W. M. Slokkers te Vlissingen. Wij vonden de heer drs. Ad Littel (Leiden) bereid de taak over te nemen van de heer G. H. J. de Kroon (adviseur natuurbehoud). De heer Hartwich Neumann te Jülich werd bereid gevonden een buitenlands correspondentschap te vervullen. Ten gevolge van de bovenvermelde mutaties werden enige rayonwijzigingen tot stand gebracht in de provincies Noord-Holland en Gelderland.

Beleggingsadviseurs zijn thans de heren Jhr. W. J. van Sminia (Amsterdam) en Jhr. mr. G. C. Six (Laren N. H.). Laatstgenoemde in de plaats van de heer J. G. van Marle, die het afgelopen jaar overleed.

De jubileumcommissie 1982 is haar werkzaamheden begonnen met de opstelling van een globaal programma hetwelk een hoopvol perspectief biedt.

De Monumenten Adviescommissie (MAC) is, dank zij het feit dat onze oproep in de Nieuwjaarsbrief werd opgemerkt, uitgebreid met de heren mr. M. G. L. van Schouwenburg (Zwolle) en mr. J. E. van Nievelt (Leidschendam).

Overige commissies. Voor de samenstelling zij verwezen naar Aanhangsel III.

Groeitempo

De ongunst der tijden – in menig opzicht althans – blijkt voor onze stichting geen groeibelemerende factor te zijn geweest, integendeel. Hoe zulks te verklaren? Het is zeker niet ondenkbaar, dat nu het sein op rood staat v.w.b. natuur en milieu, velen zich gedrongen voelen iets te doen om te helpen kostbare waarden veilig te stellen . . . en dat is juist wat onze stichting beoogt! (art. 2 statuten). Een uitnodiging die wij hebben gericht aan een tachtigtal gemeenten waarbinnen historische vestingwerken zijn gelegen leverde vele positieve reacties op, een bijzonder verheugend feit. De gemeenten die zich n.a.v. onze brief hebben aangemeld zijn: Aalten, Aardenburg, Alkmaar, Amsterdam, Beverwijk, Coevorden, Delfzijl, Enkhuizen, Fijnaert/Heyningen, Goes, Groenlo, Haarlemmermeer, Hasselt, Heemskerk, Middelburg, Nieuwpoort, Oostburg, Oostvoorne, Roermond, Sloten Fr., Sneek, Terheyden, Tiel, Weesp, Zutphen, Zwolle, waarmede het totaal aantal gemeenten dat ons steunt (tot nu toe) meer dan 50 bedraagt.

Behoud van cultuurhistorische monumenten zoals forten, vestingen, wallen, poorten, schansen – sfeerbepalende en beeldbepalende elementen als ze vaak zijn in stad, dorp of landschap – is stellig iets dat velen aanspreekt. In rust

gelaten forten (omdat de toegang voor onbevoegden was verboden!) in het landschap die, zoals onze stichters vijftig jaar geleden terecht voorzagen, eens betekenis zouden krijgen als *kleine natuurreservaten* trekken belangstelling van vele mensen in deze tijd. Publieke belangstelling kan echter ook een bedreiging vormen voor het voortbestaan van die kostbaarheden – want zo mag men ze wel noemen. Waar interessante verdedigingswerken in waardevolle natuurgebieden liggen (Rijnauwen, Rammekens, Hoge Linie Doesburg e.a.) zullen we ons wel degelijk beperkingen moeten opleggen immers: *de Natuur heeft óók rechten! . . . zó eenvoudig is dat! . . .* (om ook eens een slogan van deze tijd te gebruiken).

Velen vonden de weg naar onze stichting via ons veelgeprezen boek 'Verschanste Schoonheid', waarin een aanmeldingskaart werd gevonden. Anderen op introductie door begunstigers (wat bijzondere waardering verdient) Hoe het ook zij en wat onze nieuwe begunstigers mag hebben bewogen . . . eendracht maakt sterker op beide fronten: monumentenbescherming en natuurbehoud. Men mene niet dat op deze fronten volstreekte eenheid van opvatting bestaat en géén strijd wordt gevoerd.

Om dat te illustreren willen we U een kostelijke beeldspraak van de voorzitter NCM – 'burgemeester ener grote gemeente in het centrum des lands' – tijdens de jongste Nationale Monumenten Studiedag (mrt.jl.) niet onthouden – nochtans zonder op het omstreden punt in te gaan. (Over groepen die, waar het restauratie in oude stadskernen betreft, stelselmatig dwarsliggen) . . . 'doordenderend als trolleybussen met dit verschil dat een trolleybus vanzelf stopt als ie de draad kwijt is' . . .

Nauwe contacten hebben wij met overheidsinstellingen als de *Rijksdienst voor de Monumentenzorg* (CRM) waar het gaat o.m. om de inventarisatie en classificatie van objecten i.v.m. plaatsing op de monumentenlijst. *Met Staatsbosbeheer* in verschillende streken van ons land bestaat een goede samenwerking daar waar o.a. monumentenbeheer en natuurbehoud in harmonie moeten worden gebracht. Verschillende *gemeenten* vroegen ons adviezen m.b.t. mogelijkheden van restauratie. Ook werd het bestuur onzer stichting uitgenodigd coördinerend op te treden bij het organiseren van *Vestingstedendagen*. Op het niveau der *provincie* hebben wij eveneens contacten.

Overleg met de *Raad voor de Gemeentefinanciën* (VNG) – zie ook jb 1978 p.25 – leidde tot het deelnemen aan het werk van een interdepartementale commissie (Min. v. Binnenlandse Zaken en Min. v. Financiën). Hopelijk leidt e.e.a. tot concrete resultaten voor de oude vestingsteden!

Binnen het verband van de *Nat. Cont. Commissie Monumentenbescherming (NCM)* voelen wij ons stevig aangeleund door de landelijke zusterorganisaties, waarbij de *Stichting tot Behoud van Monumenten van Bedrijf en Techniek* zeer onlangs de gelederen is komen versterken.

Onze taak wordt aanmerkelijk begunstigd door goede contacten met de Sectie Krijgsgeschiedenis K.L., het Kon. Ned. Wapen- en Legermuseum, het Algemeen Rijksarchief, de Koninklijke Bibliotheek, de R.U. Leiden (Bodel Nijenhuis) waarmede stellig nog niet alle goede relaties zijn opgesomd.

Een opmerkelijke belangstelling ontwikkelt zich hier en daar in universitaire kringen. Resultaten daarvan zal men in dit jaarboek kunnen aantreffen. Met de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis (NJBG) zijn contacten ontwikkeld die mogelijk zullen leiden tot werkkampen ten behoeve van onderhoud van sommige forten (o.a. Rijnauwen). *De Stichting Maastricht Vestingstad* voorkwam door haar grote waakzaamheid onherstelbare schade aan het Maastrichtse mijngangstelsel. Een compliment waard.

Correspondenten, adviseurs, leden en medewerkers van commissies verschaften wederom die steun zonder welke het bestuur niet bij machte zou zijn geweest zijn werk met vrucht te verrichten. Op deze plaats zij zulks met erkentelijkheid vastgesteld.

Wegens bijzondere verdiensten als correspondent werd bij het beëindigen van hun taak aan de heren *G. H. J. de Kroon* en *IJ. Weistra de herdenkingspenning Brielle* aangeboden. De *Coehoornmortier* werd tijdens de vergadering van het hoofdbestuur uitgereikt aan de *secretaris* die daardoor zó was overrompeld, dat hij niet eens precies meer zou weten waarvoor . . . eerlijk!

De jaarlijkse vergadering van het hoofdbestuur vond plaats op 16 mei 1979 te Zeist waar de directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg als gastheer is opgetreden.

De vergadering was voorafgegaan door een rondgang in het fort Rijnauwen (zie pag. 12) onder leiding van de ondervoorzitter. De grote opkomst: 27 van het 34 leden tellende hoofdbestuur waren aanwezig – ofwel driekwart ruim van het aantal stemhebbende leden volgens statuten art. 14 – maakte het mogelijk direct rechtsgeldige beslissingen te nemen t.a.v. de wijziging der statuten (. . . hetgeen grote indruk heeft gemaakt op de notaris wien wij de verdere behandeling hebben toevertrouwd). *Chapeau bas* derhalve voor dit hoofdbestuur dat actief meeleeft!

Wij menen deze algemene inleiding niet te mogen afsluiten zonder een woord van dank aan allen die dit jaarboek hielpen samenstellen met hun bijdragen.

Echter, het jaarboek heeft thans een omvang bereikt die voorlopig niet kán en mág worden overschreden vanwege de financiële consequenties. Dit noodzaakt de redactie soms tot bekorting van teksten, weglaten of uitstellen tot later, helaas.

Een goede raad met het oog op de toekomst! *Gun U de tijd beknopt te zijn!*

Maart 1980

T.

HET JAARBOEK

Het zal U zijn opgevallen dat de *aanduiding van dit jaarboek* enigszins anders is (dan U kon verwachten) nl 'Jaarboek 1979-80'

Van 1932 tot 1972 hebben wij *jaarverslagen* gepubliceerd, zoals de statuten voorschrijven omvattende een boekjaar, lopende van 1 januari t/m 31 december. Sedert 1970 namen we min of meer geregeld artikelen op, die algemeen werden gewaardeerd, zodat we op die weg doorgingen. De benaming *jaarverslag* was toen niet meer in alle opzichten toepasselijk en met ingang van 1973 gaven we onze publicatie dan ook de naam *jaarboek*, waarin opgenomen het obligate jaarverslag, omvattende het afgelopen boekjaar.

Ons jaarboek heeft inmiddels een zekere bekendheid gekregen, niet op de laatste plaats vanwege goede artikelen die erin werden opgenomen. De bewerking van dit uitgebreide jaarboek vergde uiteraard méér tijd en terwille van de actualiteit werd de berichtgeving chronologisch doorgetrokken tot het moment van de redactionele afsluiting (omstreeks maart). Een voorbeeld: U vindt in dit jaarboek berichtgeving over de tentoonstelling in 's Hertogenbosch (zomer 1979) maar óók over een tentoonstelling Simon Stevin die pas in Groningen is geopend maar die in de komende maanden waarschijnlijk nog in andere steden zal kunnen worden bezocht. Dit nú te weten is in het belang van onze lezers. De nieuwe aanduiding 'Jaarboek 1979-80 - waarin opgenomen het jaarverslag 1979' is derhalve een aanpassing aan de feitelijke situatie, zoals die gaandeweg is ontstaan.

IN MEMORIAM E. D. VAN WIJNGAARDEN

Op de eerbiedwaardige leeftijd van 87 jaar is ons oud-hoofdbestuurlid de heer E. D. van Wijngaarden te Naarden ontslapen, in de vesting, waar hij woonde en die hem zo dierbaar was. Zo vitaal en nog zo vol van belangstelling, dat zijn heengaan ons toch verraste. Wij leerden hem kennen bij de voorbereiding van de oprichting van de Stichting Vrienden van de Vesting Naarden, een belangrijk initiatief omdat de stad na de opheffing van verdedigingsfunctie in 1926 weliswaar voor ontmanteling werd behoed, maar door gebrek aan middelen het vereiste onderhoud c.q. restauratie moest ontberen. Deze stichting kwam in 1953 tot stand. In het bijzonder heeft de overledene zich beijverd voor de inrichting van het Bastion Turfpoort tot Vestingmuseum. Hij heeft hiervoor letterlijk alles gedaan, hetgeen in de beginjaren, als de geëxposeerde uniformen en wapens na de zomerperiode uit de kazematten werden gehaald om gereinigd en ontroest te worden, een zeer lastig en tijdrovend werk was.

Onvermoeibaar ging hij verder met het aanboren van vele bronnen om verzamelwaardig materiaal voor het museum bijeen te garen. Zijn persoonlijke inzet en zijn stimulerende kracht om anderen voor het museumwerk te

interesseren, zijn van doorslaggevende betekenis geweest voor het bereikte niveau.

Zijn geheel belangeloze arbeid vond erkenning door de uitreiking van de zilveren Museummedaille in 1969, de zilveren legpenning van de gemeente Naarden in 1975 en de Coehoornmortier in 1977.

Als een bijzonder mens en een prettige medewerker zal onze stichting hem blijven gedenken.

E.

IN MEMORIAM Y. MEETER

Op 13 september 1979 leed onze stichting een zwaar verlies: Ybo Meeter, lid van onze studiecommissie overleed geheel onverwacht tijdens een vakantie in Frankrijk. Meeter werd op de KMA opgeleid tot officier der infanterie van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger en diende daarbij van 1932 tot 1950. Na de soevereiniteitsoverdracht ging hij over naar de Koninklijke Landmacht, diende in verscheidene functies w.o. in de periode 1958-1963 als Territoriaal Commandant Zeeland. Hij sloot zijn militaire loopbaan af bij de staf van de Territoriale Bevelhebber West. Na zijn pensionering was hij nog enige jaren docent aan de HBS te Terneuzen en gedurende bijna 5 jaar werkzaam bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Tijdens zijn Zeeuwse jaren is hij zich gaan verdiepen in de politieke en waterstaatkundige ontwikkeling van Zeeuws-Vlaanderen en raakte hij sterk geboeid door de geschiedenis van waterschappen en polders. Daaruit ontwikkelde zich zijn grote belangstelling voor de monumenten van geschiedenis en kunst in dat gebied; in het verlengde daarvan lagen zijn studiën m.b.t. de voormalige vestingwerken in Zeeland. Vele jaren heeft hij – de laatste jaren tesamen met zijn vrouw – als lid van onze studiecommissie gewerkt aan deel Zeeland van de Atlas van Historische Vestingwerken in Nederland. Het leeuwedeel daarvan is gereedgekomen, maar hij zal de verschijning ervan niet meer mogen beleven.

Onze stichting verliest in hem een zeer toegewijde voortrekker op het gebied van de krijgsgeschiedkundige en vestingbouwkundige studiën en de samenstelling van de Atlas. Wij allen, die met hem samenwerkten, verloren een goede vriend en collega.

J. S.

VESTINGSTEDENDAG BUREN 1979

door H. C. Tesink

Begunstigd door zeer mooi weer werd op 1 september 1979 in Buren de vijfde vestingstedendag gehouden. Na het nuttigen van een kopje koffie in het Nutsgebouw begaf het gezelschap van ruim 130 personen zich naar de wal van de Commanderij waar de vlaggen werden gehesen van de deelnemende vestingsteden Brielle, Buren, Elburg, Grave, Heusden, Hulst, Naarden, Nieuwpoort, Ravenstein en Willemstad. Vóór elke vlag was in mozaïek het gemeentewapen van de betreffende vestingstad geplaatst, gemaakt door de plaatselijke bevolking, en samengesteld uit vele soorten zaden. Het geheel bood een zeer fraaie aanblik. De plechtigheid werd opgeluisterd door een muziekkorps gestoken in historisch costuum. Via de Weeshuiswal, waar prachtige mozaïeken van fruit en groente te bewonderen vielen, begaven de deelnemers zich naar het koor van de N.H. kerk. Hier werden de vertegenwoordigers van de deelnemende steden en een deputatie van onze Stichting door burgemeester L. J. Hommes welkom geheten. Daarna was het woord aan de streekarchivaris, de heer W. Veerman, die een korte lezing hield over de rijke historie van Buren, vervolgens was het generaal bd. N. Berghuis die de restauratie van de N.H. kerk nader belichtte. Nadat gelegenheid was gegeven tot bezichtiging van het stadje begaven de deelnemers zich in bussen naar de herberg 'De Zoelense brug' waar van een drankje en een goed

verzorgde koffietafel werd genoten. Na een rondrit in de omgeving en een bezoek aan het recreatiecentrum 'De Meent' in Beusichem werd de dag besloten in het Nutsgebouw te Buren.

Hier werden de nodige toespraken gehouden en aan burgemeester Hommes geschenken aangeboden. Onze voorzitter bood een bedrag van f 1000,- aan te besteden aan de verdere restauratie van de stadsmuur. De delegatie van Ravenstein stelde voor in 1980 de vestingstedendag in haar gemeente te houden ter gelegenheid van een feestelijk herdenken van 600 jaar stadsrechten. Hulst meende dat die stad hierop méér rechten had omdat zij in 1980 800 jaar stadsrechten viert. Het probleem werd opgelost door een besluit, waarbij Hulst een vestingstedendag in het voorjaar en Ravenstein er een in het najaar zal houden. Tenslotte stelde de burgemeester van Naarden voor om in een samenkomst de gerezen moeilijkheden van organisatie te bespreken. Hetgeen tot gevolg heeft gehad dat eind 1979 het bestuur onzer Stichting het verzoek kreeg voortaan coördinerend op te treden bij de organisatie van Vestingstedendagen. Terug gezien kan worden op een geslaagde dag.

HOOFDBESTUURSEXCURSIE

Hoofdbestuur en genodigden op het fort Rijnauwen op 16 mei 1979

EEN AMSTERDAMSE DIRECTEUR DER GENIE TIJDENS DE FRANSE INLIJVING

Het mag geen wonder heten, dat toen Napoleon in 1810 het Koninkrijk Holland bij Frankrijk inlijfde, van zijn kant aanstonds maatregelen van militaire aard werden genomen. De vrees voor een derde herhaling van een Engelse invasie lag zeker voor de hand en daarbij bestond voortdurend een kans, dat de Britten zouden pogen om gelijktijdig op het Europese vasteland een bondgenoot te mobiliseren, die tot het verlenen van een behulpzame hand bereid gevonden zou worden. Zeker is het dat die angst de inlijving van het Koninkrijk Holland sterk heeft bevorderd en nauwelijks had Napoleon in de lage landen alles voor het zeggen gekregen of door hem werden de grondslagen gelegd voor een verscheidenheid van verbeteringen in de defensie. Koning Louis had in zijn regeringstijd de landsverdediging zeker niet verwaarloosd; hoogstens kan men volhouden, dat de genomen maatregelen wat eenzijdig waren uitgevallen. Fors werd intussen bij zijn heengaan de zaak in de Nederlanden aangepakt en allereerst zond na verloop van twee maanden reeds de Keizer Henri Gratien Graaf Bertrand, destijds inspecteur-generaal der Genie naar hier om hem in de meeste verworven gebieden te rapporteren over de bestaande stelsels van defensie, vooral over die in het midden, het oosten en noorden des lands. Wat de organisatie der Genie betreft, er verliep nauwelijks tijd of ter plaatse werd het „Corps Impérial” bepaald in de tot dusverre min of meer zelfstandig gebleven gebieden geïntroduceerd en geïnstalleerd. Men bedenke daarbij, dat het in de Nederlanden gedeeltelijk nodig was om nieuwe voorzieningen te treffen aangezien b.v. reeds jaren tevoren de Schelde en de Scheldemond onder het bestuur van andere, zuidelijker standplaats hebbende Directiën der Genie waren geplaatst.

Ter uitvoering van de verwachte Franse maatregelen bevatte het „Bulletin des Lois no. 322”¹ onder het nummer 6043 het „Décret Impérial contenant Règlement général pour l’Organisation des départemens de la Hollande” terwijl onder de 8e titel een IIIe hoofdstuk aan de dienst der Génie was gewijd, inhoudende de volgende letterlijke tekst:

180. Il y aura en Hollande deux directions du génie.

La première comprendra tout le territoire de la 17e division militaire.

La seconde comprendra tout le territoire de la 31e division militaire.

181. Il y aura, dans la direction du génie de la 17e division militaire, trois sous-directions.

182. Il y aura, dans la direction du génie de la 31e division militaire, trois sous-directions.

Hetzelfde decreet schreef verder voor in het artikel 173, dat er te rekenen van 1 januari 1811 in het Hollandse gebied, toegevoegd aan het Keizerrijk twee en wel de bovengenoemde militaire

divisies zouden bestaan terwijl de artikelen 174 en 175 onthulden, dat de 17e militaire divisie haar zetel in Amsterdam zou hebben en samengesteld zou zijn door de departementen genaamd du Zuyderzée, des Bouches-de-la-Meuse en de l'Issel-Supérieur en de 18e bestaan zou uit Bouches-de-l'Issel, de la Frise, de l'Ems-Occidental et de l'Ems-Oriental, zetel Groningen. Zonder verdere aandacht te vragen voor de geschiedenis van de Genie in deze 31e militaire divisie dient opgemerkt te worden, dat te Groningen in de archieven in het geheel geen bijzonderheden aangetroffen worden betreffende dit onderwerp². Des te uitvoeriger zijn wij ingelicht over de dienst der genie met als centrum Amsterdam. Het blijkt, dat daar aan het hoofd gesteld was gelijk verwacht kon worden, een kolonel van dit wapen. Ten tijde van onze inlijving zijn dat na elkaar twee officieren geweest.

De eerst aangewezen was Jean-Baptiste Prudhomme, geboren te Arnouville, département Seine-et-Oise 29 april 1761. Hij was als „adjointh” in dienst van de genie gekomen op 20 mei 1793, was luitenant geworden 5 augustus van dat jaar om respectievelijk 17 frimaire an II, 1 vendémiaire an III, 1 germinal an III en 1 messidor an IV aangewezen te worden tot kapitein der 1e, 2e, 3e en 4e klasse. Tot chef de bataillon gepromoveerd op 7 messidor an VII werd hij sous-directeur der genie op 3 frimaire an X en kolonel de 7e oktober 1810. Hoewel hij aan tal van gevechten op verschillende oorlogstonelen had deelgenomen, kon hij in zijn staat van dienst behalve dat hij ook in krijgsgevangenschap was geraakt, over zichzelf alleen maar getuigen: *il n'a aucune action particulière à citer comme action d'éclat*³. Nadat hij op 20 augustus 1817 op pensioen gesteld was geworden verwierf hij tenslotte de rang van *maréchal-de-camp-honoraire*. De benoeming tot kolonel beduidde voor Prudhomme zijn verwijzing naar het directoraat te Amsterdam, hetgeen officieel vastgelegd werd in deze bewoordingen: „Le 3 novembre 1810 a été délégué pour remplir les fonctions de directeur des fortifications à Amsterdam”. Onder zijn bestuur was het dat ter plaatse op 17 november 1810 met zekere plechtigheid overeenkomstig het project van de „Capitaine au Corps Impérial du Génie Picot de Moras” de eerste steen werd gelegd van het Quartier St. Charles op het Funen, onze latere Oranje-Nassau Kazerne⁴. Nog op 3 juni van het volgende jaar was Prudhomme te Amsterdam werkzaam gebleven zoals voortvloeit uit een brief van die datum, in zijn functie afgezonden⁵. Maar enkele dagen later had hij al een opvolger gekregen in de persoon van zijn ranggenoot Charles-Jean-Baptiste-Eugène-Pâris, die terstond zelf aanwezig was. De nieuwe functionaris moet in veel opzichten een merkwaardig mens zijn geweest. Ondanks talrijke en herhaalde naspeuringen in Frankrijk mocht het mij tot dusverre niet gelukken een portret van hem op te sporen, maar volgens ontvangen laatste berichten kan 's mans beeltenis bij familie daar niettemin voorhanden zijn.

Onze kolonel-directeur was geboren op 29 september 1777 te Nantes, Loire Inférieure, als zoon van de plaatselijke maire Claude-Sylvain en Jeanne-Charlotte Ninnain, als afstammeling uit het oude geslacht Pâris de Mondonville, herkomstig van Orléans. Als jongen had hij te Parijs onderwijs gehad en de ouders verlangden vervolgens zijn admisie onder de jonge republikeinen, die hun opleiding kregen in de school der Genie te Mézière, waar hij tegen 1 vendémiaire an II kon worden toegelaten, mits zij bewezen dat hij noch tot de adel, noch tot de geprivilegieerde klasse behoorde. Die gevorderde verklaring werd toen werkelijk afgegeven na verhoor door de municipaliteit van Nantes op 17 fructidor an II, maar om de een of andere onverklaarbare reden werd de jongeling daarna toegelaten op de militaire school te Sorrèze, département du Tarn in Languedoc⁶. Op de leeftijd van 17 kon hij daar deelnemen aan een cursus met duur van 3 jaar, toegestaan aan toekomstige officieren der Genie ingevolge de Wet van 15 november 1790⁷. Na afloop volgde aanstonds zijn benoeming tot „sous-lieutenant au Corps du Génie” de 30e oktober 1794. Luitenant werd hij 21 maart 1795, kapitein 22 september 1798 en chef de bataillon 5 september 1803. De rang van majoor verwierf hij op 7 maart 1810 en nog in hetzelfde jaar, de 7e oktober maakte hij de eervolle promotie tot kolonel der Genie. Pensionering is gevolgd in 1823.

Pâris was op 28 maart 1815 na op 8 maart te voren verkregen ministeriële toestemming getrouwd met Rose Guyot de l'Isle, te Parijs geboren 29 november 1793 en daar overleden 24 november 1869, bij wie hij een zoon naliet, die in het Franse leger eveneens officier is geworden. Het gezin verlangde zich aanvankelijk te Nantes, de geboortestad van de man, waar nog zijn familie woonde, te vestigen maar daarin is verandering gekomen in verband met overplaatsingen en tenslotte werd Parijs domicilie en wel aan het adres 13 rue du Mail. Eugène Pâris overleed daar op 7 juli 1827, terwijl hij reeds op de 8e werd begraven evenals naderhand zijn vrouw en bovengenoemde zoon, op het Cimétière Parisien de l'Est „Père-la-Chaise”⁸. Over's-mans vroege diensttijd is weinig overgeleverd. Maar bekend is, dat de kapitein Pâris te Corsica, op reis van Ajaccio noordwaarts naar Calvi het ongeluk had door een zonnesteek getroffen te worden, welke omstandigheid hem te Calvi in het militaire hospitaal bracht. De commanderende officier van gezondheid bracht daarover op 30 fructidor an VII zijn gebruikelijk rapport uit⁹, oordelende dat de patient tijdens het verloop der ziekte zulke alarmerende symptomen van een gal-onsteking met voortzettende koorts had vertoond, dat voor zijn leven gevreesd werd. Ofschoon de lijder nu buiten gevaar leek, werd geadviseerd omdat hij rust naar lichaam en geest behoefde, hem naar zijn geboorteland te zenden met last tot gebruik van „des eaux acidulées simples ou ferragineuses pour rendre le ton au système nerveux”.

Pâris werd in 1801 aangewezen voor de „armée d'observation dans la Gironde”, en vandaar in het volgende jaar vertrekkende, volgde voor hem een nieuwe indeling: hij werd naar Santo Domingo gezonden overzee; hij moest mee naar dat eiland in de expeditie, welke na de Vrede van Amiens daarheen gestuurd zou worden. Die onderneming zou dienen om een definitief einde te maken aan de verschrikkingen welke zich te beginnen met 1798 daar in de Caraïbische zee vooral ten tijde van het beheer door Toussaint-Louverture hadden afgespeeld. Napoleon had de leiding toevertrouwd aan zijn zwager, de generaal Leclerc en de erheen gezonden vloot onder commando van admiraal Villaret-Joyeuse verscheen na een overtocht van 46 dagen op 30 januari 1802 op S. Domingo. 12000 man werden in 3 colonnen verdeeld tegen het eiland, dat voor een deel Spaans was, ingezet, waarna het regelrecht op een oorlog met bloedige verwikkelingen uitliep tegen veel blanke opstandelingen en negers, die zich jaren heeft voortgesleept. Toen de vijandelikheden met Engeland hervat werden ondernam de Engelse marine aanstonds een blokkade van alle havens en het einde was, dat de Fransen na zware verliezen en gruwelijke ervaringen te hebben opgedaan, de 30e november 1804 S. Domingo voor altijd verlieten. De

chef de bataillon Pâris behoorde tot de weinige levend overgeblevenen, die reeds tevoren in Engelse krijgsgevangenschap waren geraakt en naderhand kon hij toevalligerwijs uitgewisseld worden: de staat van dienst die o.m. hierop betrekking heeft, vermeldt dat hij tussen 1 vendémiaire an IX en 20 messidor an XII gedurende 3 jaar 9 maanden en 19 dagen onder de wapenen is geweest, eerst bij het observatie-leger, toen te S. Domingo en tenslotte in de krijgsgevangenschap¹⁰.

Eenmaal teruggekeerd op Franse bodem werd aan Pâris op 30 messidor an XII of 18 juli 1803 twee maanden verlof toegestaan voor herstel van gezondheid, maar weldra verzocht hij omdat er maar weinig verbetering was ingetreden en ook omdat zijn particuliere zaken tengevolge van de lange afwezigheid in het ongerede waren geraakt, om opnieuw enige tijd thuis verlof te mogen genieten, thans voor 3 maanden. Gehoord de kolonel-directeur van de fortificatiën voor de personeelszaken en de 1e inspecteur-generaal werd dit hem toegestaan op 30 fructidor an XII (16 september 1803)¹¹.

Kort na zijn benoeming tot chef de bataillon is Pâris in de Po-vlakte te werk gesteld in de stad en vesting Mantua, waar de Fransen in 1801 weer teruggekeerd waren en voor de Genie wel een taak was weggelegd. Maar toen de reis des Keizers naar Spanje voorbereid werd plaatste de toenmalige minister van Oorlog Clarcke comte de Hunebourg hem in 1807 over, waarschijnlijk ook omdat in de koloniën zijn talenkennis was uitgebreid, in het leger voor Portugal. De aangewezen verzette zich niet, maar wél verlieten er maar liefst 5 maanden, eer hij zijn nieuwe post aanvaardde. In de tweede maand van zijn verblijf in Portugal herinnerde Pâris zich ineens, dat hij eigenlijk nog krijgsgevangene was, waarom hij aan zijn minister verzocht de gegeven bestemming te willen wijzigen ter voorkoming dat hij tegen de Engelsen zou worden ingezet. Daaraan tegemoet komende gelaste Clarcke hem zich naar Pampelune in Spanje te begeven. Onderweg nu naar het nieuwe garnizoen, zag hij te Madrid toevallig kans om daar bepaalde dienstzaken te gaan uitvoeren. Het bleek echter weldra duidelijk dat de minister dit eigenmachtige optreden allerminst waarden kon, waarom hij zich hierover per brief van 7 juli 1808 uit Parijs richtte tot de bevelhebber maarschalk Lannes, de hertog van Montebello met verzoek om diens aandacht voor het afkeurenswaardige gedrag van de betrokken officier bestaande in de ontduiking van een verleende order. Prompt had dit middel effect¹². Maar zulks betekende nog niet dat Pâris zich in Spanje op zijn plaats achtte want uit Gironne richtte hij op 8 mei 1810 een betoog tot de Maarschalk Augereau als gouverneur-generaal van Catalonië op grond van een certificaat afgegeven door de hoofd-officieren van gezondheid uit het leger, inhoudende, dat zijn lichamelijke toestand tengevolge van koortsen zich niet zou kunnen herstellen in dat land: het zou voor de patiënt onafwendbaar zijn om van klimaat te veranderen. En daarom werd machtigend gevraagd naar Frankrijk terug te keren in afwachting van een nadere plaatsing¹³. De generaal-en-chef van de staf van het 7e Legerkorps in Spanje deelde toen aan zijn minister mede dat de maarschalk Hertog de Castiglione aan Pâris, die bij zijn korps dienst deed, verlof wenste te geven om zich naar Nantes te begeven, met verzoek als termijn 4 maanden te verlenen voor dat verblijf. Een rapport aan de minister van 1 juni 1810 vergezelde het verzoek, maar ... de minister halveerde de voorgestelde termijn!¹⁴.

In verband met zijn klachten moet het aan Pâris welkom geweest zijn dat hij toen naar Holland werd gezonden. Blijkbaar heeft hij zich bovendien aangesproken gevoeld tot de nieuwe taak, die hij grotendeels centraal van zijn bureau te Amsterdam heeft uitgeoefend. Het staat uit correspondentie vast, dat Pâris daar reeds op 3 juni resideerde en uit verdere briefwisseling is

bekend, dat hij zich ter plaatse geïnstalleerd had „logé Princegracht Utrechtstraat no. 881”¹⁵. Het huisnummer 881 van 1811 is nu Prinsengracht bij de Utrechtsestraat no. 826. Het inkwartierings-register over de wijk 60, waartoe deze woning behoorde, is alleen bewaard van de jaren 1810 en 1813. In dat van 1810 staat „P.v.Mol v. Zijderveld, daarna leedig” en opzij nog „coll. leuitten. Morat” welke naam ook doorgehaald is; terwijl in het register van 1813 „E. Paris Colonel der Genie” vermeld staat. Ook die post is doorgehaald en vervangen door „G. Methorst”¹⁶.

Na een paar maanden gewerkt te hebben ontving de nieuwe directeur een instructie van de „Conseiller d'état, général de division, François comte Chasseloup-Laubat”¹⁷ gedateerd Amsterdam 21 oktober 1811, die stellig vermeldenswaard is. Het begin daarvan luidde aldus:¹⁸.

„Vous avez, Monsieur, une Direction où beaucoup d'ouvrages nouveaux sont être créés ou seront un jour, c'est un aliment digne de votre activité; la manière dont vous traiterez plusieurs choses où vous laisse la latitude que vous devez avoir peut encore ajouter à l'opinion avantageuse que l'on a de vous, n'en perdez pas l'occasion. Après les bases que sa Majesté a digné poser elle même sur les lieux je n'aurai que des développemens de sa pensée à vous donner”.

Aangehaald werden vervolgens een aantal punten, die bijzondere zorg vorderden en dat waren, om enkele voorbeelden te noemen „la ligne des redoutes qui existe en devant Beverwick”, les environs de Vreswick, de Vianen et l'espace qui les sépare, Brille, Hellevoetsluis, de vestingwerken om Den Helder met Huisduinen, maar ook Amsterdam en Naarden en dan „le Fort Du Texel, étant considéré comme poste militaire en première ligne”.

Al eerder werd erop gewezen, dat de directeur Paris ondanks de strijdige bewoordingen van het keizerlijk decreet van 23 oktober 1811 („la place de Naarden sera place de guerre entretenue et constamment armée, elle sera considérée comme la citadelle d'Amsterdam et de toute la Hollande”) het niettemin gewaagd heeft zijn opperste chef te contrarieren door te verzekeren, dat deze citadel beter geplaatst zou kunnen worden aan de havenmond van Amsterdam, dus in de richting van Pampus in de Zuiderzee („Ce point d'appui, ou citadelle sera bien située à l'entrée du Port d'Amsterdam”¹⁹).

Maar ook in menig ander opzicht gaf hij blijk van een scherp inzicht als het erom ging hoe een versterking op de juiste plaats aan te brengen. Zo b.v. heeft hij in 1811 een plan ontworpen om de zuidflank van de stelling van Den Helder en tevens de toegang tot Holland vandaar de secureren door een gedetacheerd fort: projet pour l'établissement d'un fort dans la position de Zand à l'embauchement de plusieurs routes"²⁰. Ook met de organisatie der verdediging door nieuwe werken aan de noordelijke zeegaten heeft hij bemoeienis gehad.

Als regel stond de directeur in correspondentie met het „Comité Central des Fortifications” te Parijs en met de Minister²¹, maar bovendien ook met zijn sous-directeurs of lager geplaatste officieren. Het is wel zeker, dat de kolonel gelukkig is geweest in de keuze van zijn ondergeschikten en de verhouding met hen moet zeker van vriendschappelijke aard zijn geweest want in de onderling gevoerde briefwisseling – de meeste stukken zijn eigenhandig door hem geschreven – begon de chef stereotiep met „*mon cher camarade*” om dan te eindigen met „*je vous salue d'amitié*”. Overigens werd Pàris in de hoofdstad ontboden en uit de aard der zaak heeft hij van tijd tot tijd in zijn ambtsgebied bepaalde nieuwe of half voltooide werken geïnspecteerd.

Talrijk zijn de brieven, die in onze archieven van hem bewaard gebleven zijn en de door hem gemaakte plans en schetsen, die de Franse archieven voornamelijk bevatten²². Er is, merkwaardig genoeg, wel beweerd dat Pàris met de Hollandse verdedigingswerken slechts zijdelings (!) te maken zou hebben gehad maar de hier aangehaalde bemoeiingen bewijzen, dat deze opvatting volstrekt strijdig is met de feiten²³. Hem viel de eer te beurt in gezelschap van de Hollandse kapitein-ingenieur van het garnizoen te Naarden, Willem Lobrij, daar op 21 oktober 1811 deel te nemen aan de conferentie en inspectie door Napoleon belegd²⁴.

A handwritten signature in cursive script, reading "E. Pàris". The signature is written in dark ink on a light background. The letters are fluid and connected, with a prominent flourish at the end of the word.

Bij dit alles is de directeur in december 1811 nog voor enige tijd naar Parijs ontboden om inlichtingen persoonlijk aan de keizer te geven aangaande de stand van zaken betreffende de fortificaties in Holland en vooral om gegevens te verstrekken over het stellen aldaar van *inundaties*. Gedurende zijn verblijf, zo had hij het geregeld, moest zijn onder-directeur Guardia zijn plaats vervullen²⁵.

Na teruggekomen te zijn tussen 5 en vóór 18 maart 1812 uit Parijs waren in de loop van het volgende jaar de oorlogs-omstandigheden allengs zeer sterk gewijzigd. Hoewel blijkt, dat Pâris te Amsterdam aanvankelijk in functie bleef, waren zijn dagen in Holland geteld. Hij werd op de hoogte gebracht van een brief, die Lebrun de hertog van Plaisance getekend op het Huis ten Bosch in Den Haag op 8 september 1813 gericht had tot de minister van Oorlog van deze inhoud:

Monsieur le Duc. J'ai reçu la lettre de Votre Excellence qui m'informe, que conformément aux intentions de Sa Majesté, elle transmet à Mr. le Colonel du Génie Pâris, des lettres de service pour commander le Génie au Corps d'observation de Bavière et que Mr. le chef de Bataillon Foucault remplira provisoirement les fonctions de Directeur des fortifications dans la 17me Div. Mil. sans cesser cependant de résider au helder où il est en ce moment employé²⁶.

Je remercie Votre Excellence de m'en avoir instruit. Recevez, Monsieur le Duc, les nouvelles assurances de mon inviolable attachement. Maison du Bois ce 8.7bre 1813 Le Prince Archi: Trésorier &c. Lebrun de Plaisance²⁷.

Bij keizerlijk besluit gegeven in het paleis de Tuillerieën 18 september 1813 werd de aangewezen tot officier in het Legioen van Eer benoemd. Een vol jaar heeft Pâris toen bij dit korps dienst verricht en van terugkeer naar Holland kon geen sprake meer zijn. Onbeschadigd heeft hij de zware gevechten in de bloedige Volkerenslag bij Leipzig niet kunnen verlaten, want op de 18e oktober 1813 trof hem een ernstige verwonding aan de hand, die hij opgelopen had, gelijk hij het zelf uitdrukte „*devant Leipsick*”²⁸.

Zijn genezing vorderde traag en het was dan ook daarom, dat zijn chef, de maarschalk Augerau, hertog van Castiglione, zich op 3 november 1813 uit Mainz tot de Minister van Oorlog richtte met het voorstel om zijn commandant der genie in het 15e corps zich naar Nantes te laten begeven voor de tijd die de verzorging der blessure zou vereisen. Dat voorstel kreeg Napoleon persoonlijk op 17 november 1813 onder ogen en hij bepaalde integendeel dat Pâris, die op 29 november te Parijs was gearriveerd, dáár diende te

blijven niet alleen om hem nieuwe inlichtingen te geven over Holland, maar dat hij gelijktijdig dienst zou kunnen verrichten bij het „Comité des Fortifications”. Het was toen daar dat hij een memorie opstelde, 8 bladen groot getiteld „*Considérations Générales sur les dispositions de défense de la province d’Hollande et sur les moyens d’inondation que l’on peut employer*”²⁹.

Verder herstel bleef voor de patiënt uit: de hand kon nog maar met moeite worden gebruikt en daarom richtte de minister van oorlog ’s-mans ijver in het uitvoeren van opdrachten waarderende, zich op 29 januari 1814 tot de keizer met het voorstel om hem naar het noorden te zenden als directeur te Valenciennes en anders hem in het Grote Leger een plaats te bezorgen bij de uitvoering van werken, aangezien het daar aan genie-officieren ontbrak. Napoleon’s persoonlijke beslissing was een korte en krachtige: „*le faire venir à l’armée. Soissons le 12 mars 1814*”. En tot 13 mei 1814 heeft zijn dienstverband bij de „Grande Armée” voortgeduurd³⁰.

Na de val van de Keizer verleende Pâris zijn adhaesie aan het nieuwe bewind, waarna hij als nog steeds niet genezen zijnde zich tot de minister gewend heeft met verzoek om naar zijn geboorteplaats Nantes te gaan teneinde daar dan na volledig herstel een nieuwe „ordre de service” te mogen afwachten. Zoals eerder al vermeld werd, is de kolonel toen getrouwd en uit dit huwelijk werd te St. Servant, departement d’Ille-et-Vilaine op 4 april 1816 zijn enige zoon geboren, bij de aangifte waarvan de vader compareerde als „Directeur des Fortifications”, „Officier de la Légion d’Honneur en Chevalier de l’Ordre Royal et militaire de Saint-Louis” genoemd werd en *ter plaatse wonende* „*au Séminaire*”. Als mede aangever trad op de 47-jarige P. S. Salmon „*Garde du Génie*”: waarschijnlijk dus een van zijn ondergeschikten.

Naderhand heeft de kolonel ten laatste als standplaats Soissons gehad. Op 2 juli 1823 heeft de Koning hem de titel verleend van „maréchal de camp honoraire” en twee weken later volgde zo een eervol ontslag na 40½ jaar diensttijd met toekenning van een pensioen ten bedrage van frs. 3100,— per jaar.

Pâris heeft zich hier te lande doen kennen als een kundig en vaardig genie-officier en tevens als een nauwgezet administrateur, die met beslistheid en

grote kennis van zaken onverdroten de leiding zijner Hollandse directie stevig in handen gehouden heeft. Wat hij hier te lande in zijn slechts korte ambts-periode tot stand gebracht heeft is niet alleen bewonderenswaardig, maar ook kan van hem getuigd worden dat de genie van het latere Koninkrijk der Nederlanden in ruime zin van zijn vernuft en werk voordeel heeft gehad.

Alkmaar jan. '80

Mr. J. Belonje.

- ¹ Bulletin des Lois de l'Empire Français, 4e serie tome treizième contenant les lois rendues pendant le second semestre de l'année 1810, Paris de l'imprimerie Impériale Mars 1811, p.343; Mr. C. J. Fortuijn „Verzameling van Wetten, Besluiten en andere Regtsbronnen van Franschen oorsprong”III, Amsterdam 1841, bldz. 179 evv en Prof. Dr. H. T. Colenbrander „Inlijving en Opstand”, Amsterdam 1941, bldz. 22.
- ² Vr. mededeling van de Rijksarchivaris in Groningen.
- ³ Ontleend aan zijn staat van „services successifs” der Service Historique van het Ministère des Armées (Terre) te Vincennes.
- ⁴ H. A. Treu „Geschiedenis van de Oranje-Nassau Kazerne te Amsterdam”, Ons Leger LIV, 1970, bldz. 16 evv.; Jaarboek „Amstelodamum” XLII, bldz. 84; diverse jaargangen „Maandblad” idem. Dr. C. A. van Swighem „Abraham van der Hart 1747-1820 Architect Stadsbouwmeester van Amsterdam”, Amsterdam 1965, bldz. 41/2/3 de kazerne besprekende, heeft blijkbaar het archief van het Eerstaanwezenschap Amsterdam niet geraadpleegd.
- ⁵ Brievenboek der Franse Genie op Texel, 's-Rijks archief in Noord-Holland.
- ⁶ In het dossier 1777-1827, dat zich over de maréchal de camp E. Pâris bevindt bij de „Service Historique de l'Armée” van Frankrijk blijkt het bovenstaande uit een extract van het register der griffie van Nantes. Ik ontving van die nader aan te halen hem betreffende documenten Xerox-copieën door tussenkomst van mijn goede Vriend Dom Louis Bergeron O.S.B. te Sablé-sur-Sarthe door de welwillendheid van diens neef de Contrôleur-Général de l'Armée Régis Bergeron te Parijs.
- ⁷ Vgl. Mr. J. B. Breukelman „Wetten en Verordeningen van Franschen en anderen oorsprong”, Zwolle 1892, bldz. 5 sub 19.
- ⁸ In de graven 1e regel 26/7 no. 8-25 van het 39e vak: twee staande en twee liggende zerken binnen een hek; de inscriptie is grotendeels onder begroeiing van klimop verborgen. Te lezen is op de linkse staande zerk: ICI REPOSE/ROSE GUYOT DE L'ISLE/VEUVE DE CHARLES-JEAN BAPTISTE/EUGÈNE PÂRIS/MARÉCHAL/DE CAMP DU GÉNIE/DÉCÈDÉE LE 24 NOVEMBRE 1869/À L'ÂGE DE 75 ANS en op de rechter liggende zerk: HENRI ALEXANDRE EUGÈNE/PÂRIS/CHEF D'ESCADRONS DE CAVALERIE/CHEVALIER DE LA LÉGION D'HONNEUR/4 AVRIL 1816 2 MAI 1891. – Zie ook E. Falix „Paris-Cimetières”, Paris 1878, p.91 met de plattegrond tegenover p.100.
- ⁹ Dossier Pâris no.862; zie noot 6.
- ¹⁰ P. Roussier „Lettres du Général Leclerc Commandant en Chef de l'Armée de Saint-Domingue en 1802”, Paris 1937 en de daarin aangehaalde literatuur.
- ¹¹ Dossier Pâris a.v. Département de la Guerre Bureau du Personnel du Génie, rapport no. 317. Zie noot 6 hiervóór.
- ¹² Dossier Pâris a.v. 6me division Bureau personnel du Génie; zie noot 6 a.v.

- ¹³ Dossier a.v.; ongenummerd; zie noot 6.
- ¹⁴ Dossier a.v. Division du Génie Bureau du Personnel, no. 195. Zie noot 6.
- ¹⁵ Zie respectievelijk brieven van 3 juni 1811 en 5 mei 1812 Brievenboek Genie Texel archief Eerstaanwezenschappen der Genie N.-Holland, 's-Rijks Archief in Noord-Holland.
- ¹⁶ Vriendelijke mededeling van Mejuffrouw Dr. I. H. van Eeghen te Amsterdam. Dit adres was tevens dat van „Monsieur Duvet secrétaire de Mr. le Colonel Dr. Pâris à Amsterdam” 1812. – Zie voorts „Nederland's Patriciaat” XLV, 1957 bldz. 212 sub Vb. – Misschien mag hier gelezen worden de naam van Picot de Moras, eerder hier genoemd, sous-Directeur des Fortifications in 1811.
- ¹⁷ Hij † Parijs 6 oktober 1833 en zijn naam komt voor aldaar op de „Arc de Triomphe”. Zie ook „Les Fastes de la Gloire ou les braves recommandés a la postérité” II, Paris 1819, p. 76 en C. F. Gijsberti Hodenpijl „Napoleon in Nederland”, Haarlem 1904, bldz. 240 b.
- ¹⁸ Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage archief van Oorlog, Genie, Memoriën H.no. 57.
- ¹⁹ Zie respectievelijk bldz. 133 en 118 Jaarboek „Amstelodamum” LIX 1967.
- ²⁰ Bedoeld is 't Zand, gemeente Zijpe; vgl. Frans archief der Genie „Places étrangères Carton no 180 Le Helder, le Texel et la Nord-Hollande”, no II, 1811/2. – De Duitse bezetter is van een gelijke gedachte uitgegaan bij het aanleggen van een meer noordelijke zig-zag wal met voorgracht, halverwege Het Koegras tussen het duin en het Noord-Holl. Kanaal; zie mijn „Het Koegras” Den Helder 1974, bldz. 72/3.
- ²¹ Zie de brievenboeken archief Eerstaanwezenschappen a.v. N-Holland.
- ²² Zie behalve de „Cartons” genoemd in noot 20 de gedrukte inventaris „Manuscrits des Archives du Ministère de la Guerre” p. 201-213.
- ²³ Zie „Publicatiën van het Genootschap voor Napoleontische Studiën” I, 1951, bldz. 64. De auteur heeft blijktbaar de in de noten 21 en 22 aangehaalde bronnen niet geraadpleegd.
- ²⁴ Mr. H. W. Tydeman „Levensbijzonderheden van den Luitenant-Generaal Baron C. R. T. Krayenhoff” Nijmegen 1844, bldz. 96.
- ²⁵ De kennisgeving aan zijn minister van 15 december 1811 te Parijs ontvangen op de 21e (exh. 2044) luidde: „Monseigneur, j'ai l'honneur de prévenir votre excellence, que devant me rendre à Paris conformément à ses ordres, je remette aujourd'hui le service de la Direction, à Monsr le chef de Bataillon, guardia, sous directeur des fortifications, j'ai l'honneur d'être de votre excellence, le très obéissant serviteur Le colonel Directeur des fortifications E. Pâris”.
- De vervanger was Abdon Joseph Felix Guardia, leerling eveneens van de school der Genie. Hij diende als kapitein 1e klasse in het kamp van St. Omer en maakte als chef de bataillon de slag bij Austerlitz mee. Als luitenant-kolonel honorair nam hij deel aan de slag bij Jena en tal van expedities (Passau, Glogau, Berlijn, Odense, Roskilde, Kopenhagen en Weenen). Het Legioen van Eer ontving hij 15 maart 1812 en op 18 februari 1816 de orde van St. Louis.
- ²⁶ A. Martinien „Tableaux par Corps et par Batailles des Officiers tués et blessés pendant les guerres de l'Empire (1805-1815) „Paris s.d. maakt melding van zijn verwonding op 31 januari 1809 in het beleg van Saragossa bij het 3e Bataljon Sapeurs en op 27 december 1810 tijdens het beleg van Tortosa bij het 5e Bataljon Sapeurs respectievelijk p.668 en 669. Hij speelde als luitenant-kolonel en commandant der genie een belangrijke rol te Den Helder in 1813 en 1814, zie G. J. W. Koolemans Beijnen „Historisch Gedenkboek der Herstelling van Néerland's Onafhankelijkheid in 1813” II, Haarlem 1913, bldz. 146, 155, 160 en 168. – Zijn staat van dienst luidt: „Etat de services et campagnes de M. le Marquis Joseph Jules de Foucauld Colonel au Corps Royal du Génie né le 19 7bre 1782 à Lubersac, département de la Corrèze decede à Metz le 30 mars 1831. Elève souslieutenant à l'école particulière du Génie le 1er Vendémiaire an 12 (24 7bre 1803), nommé lieutenant en 2e dans la 8e cie Mineurs le 11

mars 1806. Passé lieutenant en 1er dans la 7e. compagnie le 1 janvier 1807. Passé lieutenant de l'Etat major le 18 Xbre 1807. nommé Capitaine en 2e de Sapeurs le 1e. juillet 1808. capitaine en 1er le 1er juillet 1809. capitaine en 2e de Mineurs (2e Bataillon) le 1 janvier 1810. Capitaine en 1er le 12 juillet 1811. Chef de Bataillon le 6 Août 1811. Major par ordonnance du Roi le 13 janvier 1815. Colonel le 17 juillet 1816. Membre de la Légion d'Honneur le 12 février 1809; officier le 24 Août 1814; Chevalier de St. Louis le 30 Août 1814.

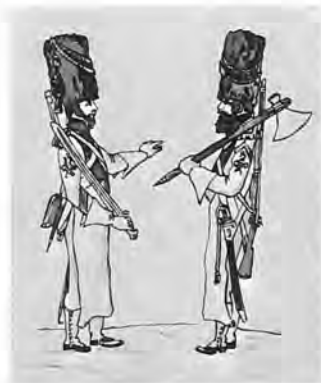
Campagnes, actions et blessures: An 12 Employé extraordinairement à Boulogne pour la construction de bateaux plats. 1806 1er Corps de reserve. 1806. 1807 a la Grande Armée Sièges de Groudentz et de Stralsund. 1808. 1809. 1810. 1811. Armée d'Espagne: Siège de Saragosse: blessé d'un coup de feu au jarret. à l'assaut de la redoute de P. Joseph 2e. Expedition de Valence. Sièges de Lérida, Méquineux blessé d'un coup de feu à la tête au siège en Tortose. Siège de Tarragone; prise d'assaut du Mont Serret. 1813. 1814 *Employé au Helder.*

²⁷ Dossier Pâris a.v. no.1745 Bureau du Personnel du Génie. Zie noot 6.

²⁸ Fr. Seyfert „Die Völkerschlacht bei Leipzig von 14. bis 19. Oktober 1813” Dresden 1913, S. 155-247 en kaartblad 2; Martinien „Tableaux” p.665 „Pâris, col., *B(lesse) 18 (Octobre 1813) bataille de Leipzig*”.

²⁹ Zie respectievelijk dossier Pâris no. 2011 met „Rapport fait au Ministre le 24 Xbre 1813, 7me. division du Personnel du Génie en MSS. des Archives du Ministère de la Guerre 1472 Hollande 1811-1827, p. 212.

³⁰ Dossier Pâris a.v. „Rapport à sa Majesté l'Empereur et Roi” no. 78.

Hollandse Sappeurs anno 1810

UIT DE GESCHIEDENIS VAN DE VESTINGSTAD HULST

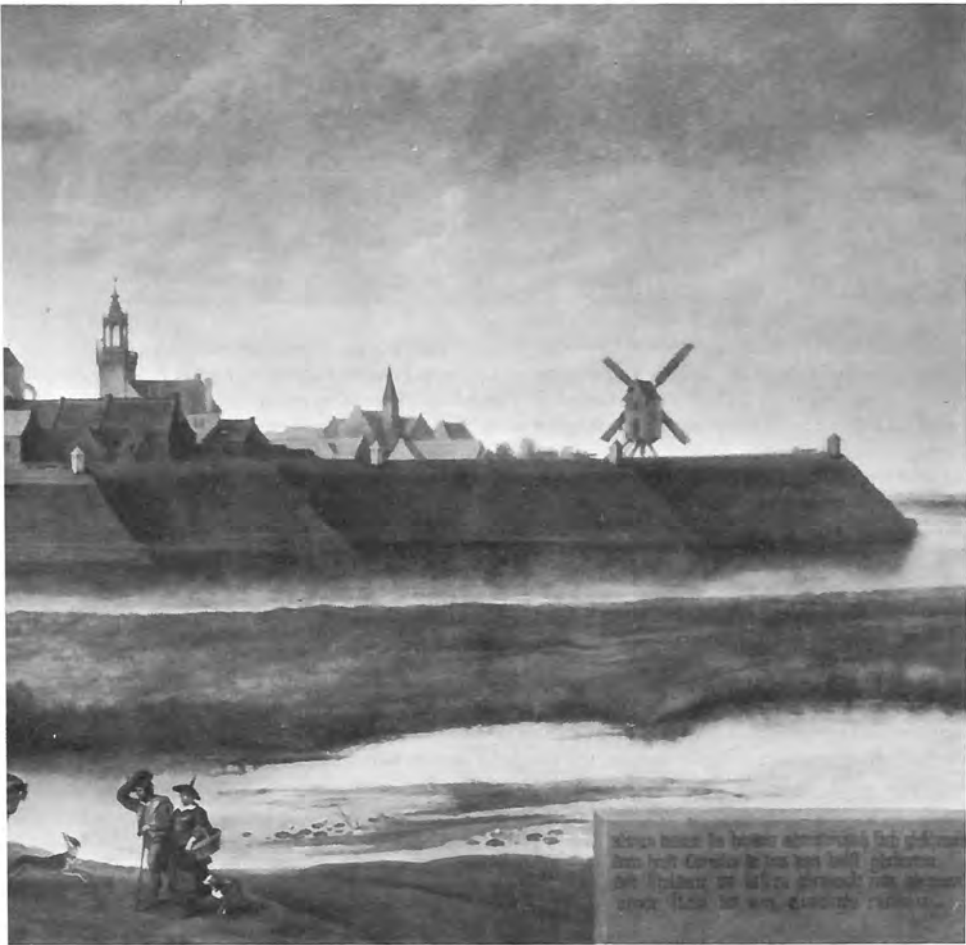
door P. J. BRAND

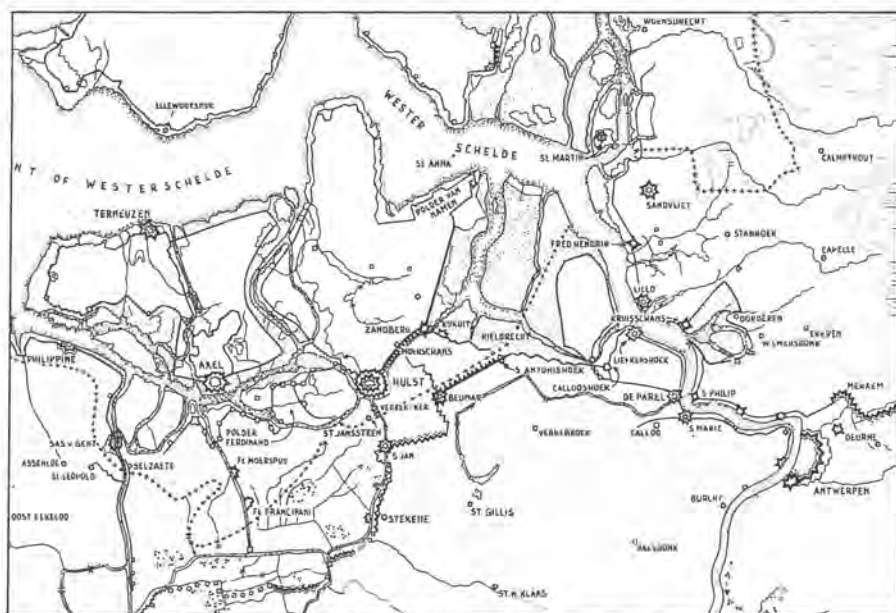
Alhoewel de stad op het einde van de 13e eeuw enigszins was beveiligd door een lage wal en een gracht, waarover vier stenen bruggen lagen, was er nog geen sprake van een vestingstad. Daartoe kwam het wel toen de Vlaamse graaf *Jan zonder Vrees*, de Hulstenaren die zich door de oorlogen van de 14e eeuw niet meer veilig voelden, in 1413 toestemming verleende de stad te versterken, een toestemming die in 1426 door zijn opvolger *Philips de Goede* werd bevestigd. De voltooiing van de vesting liet – door geldgebrek – tot 1470 op zich wachten. Wallen, muren

en brede grachten omringen dan de stad, waartoe 4 zware poorten toegang gaven: de Hospitaalpoort, de Potterpoort, de Begijnepoort en de Asschepoort.

Na vergeefse belegeringen in 1488 en 1489 werd Hulst in 1491 door Gentenaren genomen doch met gebruikmaking van krijgslist – 50 soldaten verborgen onder scheepslanding die de stad binnenslopen – ontzette het leger van Maximiliaan haar enige maanden later. Begin 16e eeuw

werd de in verval geraakte vesting hersteld. Een nieuwe sterke poort met doorgang voor scheepvaart en verkeer te land, de *Bollewerck- of Dobbele Poort* – nog aanwezig als prachtige ruïne – werd opgericht. De Potterpoort en de Asschepoort verdwenen. Inmiddels was de in hoofdzaak 15e eeuwse vesting bij het begin van de 80-jarige oorlog niet meer bij de tijd.

Na de verovering door Prins Maurits in 1591 wordt dan ook begonnen met het aanzienlijk versterken der stad. Naar het oosten, zowel als naar het westen worden „linies van communicatie” aangelegd en sterke forten gebouwd: de *Moerschans*, de *Raap* en de *Zandberg* oostwaarts en *Nassau* in het westen.

In 1596 bracht Albertus van Oostenrijk – na een beleg van 6 weken – Hulst weer onder Spaans gezag. Door dit zware beleg was de vesting totaal in puin geschoten, zodat algehele vernieuwing was vereist, die in het begin van de 17e eeuw tot stand kwam. Zo ontstond tussen 1615 en 1621 een compleet nieuwe vesting, bestaande uit 9 bolwerken, 5 ravelijnen, brede – hier en daar dubbele – grachten en 3 poorten. (Ook de door Maurits begonnen linie – en fortenbouw rondom Hulst was inmiddels als vestingstelsel uitgebouwd. Red.) Als Spaans/Zuid-Nederlandse vestingbouwers zijn o.a. bekend: Sr Nic. de Vinario, Martin en Lucas d'Ancre en Sr Jan de Cock.

Het is déze vesting die door de Hulsterse schilder Cornelis de Vos zo prachtig in beeld is gebracht (zie voorgaande pagina). Om het water in de grachten op peil te houden werden stenen beren en zeesluizen aangelegd. Hulst ging nu door voor een van de sterkste vestingsteden in de Nederlanden.

Aanvallen van Frederik Hendrik in de jaren 1637, 1639 en 1640 werden dan ook met zware en

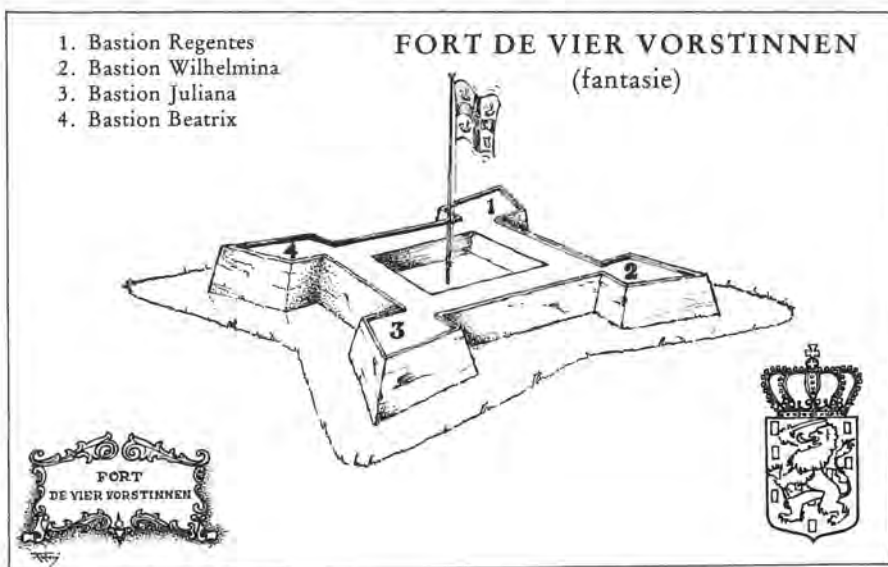
dramatische verliezen voor zijn leger afgeslagen. Zo sneuvelde in de strijd van 1640 de Friese stadhouder Hendrik Casimir (1632-1640).

Eindelijk in 1645 – na een opmars door de zuidelijke Nederlanden – sloeg de prins zelf van het zuiden uit beleg voor de stad, terwijl Brederode van het westen uit was aangerukt. Hulst capituleerde op 5 november 1645 en werd voorgoed bij de Noordelijke Nederlanden gevoegd. Van Coehoorn, die van 1701 tot 1703 in Hulst verbleef verbond de Moerschans met de Zandberg door een linie met redans (het deel van de linie tussen Hulst en de Moerschans had enkele bastions.) Linie en forten bestaan nog. Verder bouwde Van Coehoorn aan de oostzijde de *Grote- en de Kleine Kijkuit* en aan de zuidzijde der stad *het Havenfort* en de *Grote- en de Kleine Verrekijker*. Deze sterke vesting, die in 1702 de Franse maarschalk Vauban heeft kunnen weerstaan werd in 1747 ondanks haar uitstekende verdedigingsmogelijkheden door de toenmalige gouverneur De Rocques, zonder slag of stoot, aan de Fransen uitgeleverd. Na de vrede van Aken in 1748 werd Hulst aan de Verenigde Provinciën terug gegeven om andermaal – in 1794 – na een symbolische tegenstand van het garnizoen – door de Fransen te worden bezet.

Plannen tot ontmanteling kwamen in de Franse tijd niet tot uitvoering.

Bij Koninklijk Besluit van 21 juni 1816 (na de samenvoeging van Nederland en België) verloor Hulst de status als vesting; de versterkingen werden aan „Domeinen” overgegeven, waarna de wallen en de linie in erfpacht aan het stadsbestuur kwamen en in 1845 eigendom der stad werden.

Thans liggen de goed onderhouden werken – zoals ze in de 17e eeuw werden aangelegd – in vrijwel ongeschonden staat rond de stad. Wallen en contrescarpen zijn, met behoud van de oorspronkelijke vormen veranderd in een aantrekkelijk wandelpark. Grachten in visrijke vijvers, terwijl de oostelijke linie van communicatie met de forten Moerschans en Zandberg de heerlijkste wandeling biedt die men zich denken kan.

HET ONTSTAAN VAN DE VESTING KLUNDERT EN ZIJN RESTAURATIE TOT OP HEDEN

De geschiedenis van Klundert begint omstreeks 1250 met het oude en verdwenen Niervaert, dat bij de St. Elisabethsvloed van 1421 praktisch verloren ging.

Het land, dat door de watervloed zwaar in zijn cultuur-laag was beschadigd, is lange tijd ongebruikt blijven liggen. Pas in 1558 sloot de Prins van Oranje met belanghebbenden een overeenkomst aangaande 't bedijken van 'de Clundert'.

Het stadje (stadsrechten van 1357 af) werd weer opgebouwd. Het ontstond aan de weerszijden van een Kreek, de Aalskreek of Bottekreek, die als water behouden bleef. De plaats was kort na bedijking zeer bescheiden van omvang, het lag gunstig tussen het Hollands Diep en de Moye Keene, toen nog een bevaarbare rivier.

In de Tachtig-jarige oorlog is van dit stadje een vesting gemaakt, eerst zeer provisorisch omstreeks 1579 en later op last van de Prins van Oranje meer gedegen.

De eerste grachten en wallen zijn in 1581 aanbesteed en in 1582 de tweede grachten-gordel. Tussen 1586 en 1588 zijn de poorten gebouwd, de Hoofdpoot aan de haven, in het oosten de Landpoort of Zevenbergsepoort, in het westen de Hilsepoort of Willemstadsepoort. In september 1588 was de vesting voltooid. De op blz. 106 afgedrukte zeventiende eeuwse kaart geeft de toestand weer zoals hij was omstreeks 1630.

Men telt 7 bastions en 2 half-bastions aan de noordelijke rivierdijk, 2 ravelijnen en langs de gehele omwalling lopende, een contrescarp. Aan de overzijde van de Moye Keene, aan de bedreigde zuidzijde, de Schans 'de Suijkerbergh' met een daarvoor gelegen hoornwerk; dit alles in de vorm en stijl die de meeste vestingen van die tijd vertoonden.

Tijdens de Tachtig-jarige oorlog en de latere oorlogen zijn vijandelijke troepen wel eens in de buurt van het stadje geweest; tot een belegering en beschieting is het nooit gekomen. In feite kreeg de vesting pas in 1793 de vuurdoop; waarbij al vlug bleek, dat zij tegen het nieuwe geschut niet bestand was. Op 25 februari 1793 viel de stad in Franse handen. Dit was het einde van de vesting. In 1800 begon men met het afbreken van de bruggen voor de poorten, later werden de bruggen door dammen vervangen en poorten gesloopt.

De wallen raakten danig in verval. In 1931 is in het kader van de werkverschaffing een deel van de wallen aan de noordzijde gerestaureerd. Dit gebeurde in 1953 gerichter, onder toezicht van de stichting 'Menno van Coehoorn', die zich ten doel stelt de restanten van de voormalige vestingen zo veel mogelijk te behouden. Het leidde ertoe, dat in 1955 de zuidelijke en oostelijke vestingsgrachten werden hersteld. De verhoging van het daarnaast gelegen terrein, nodig voor huizenbouw, was al in 1948 begonnen, zodat hier het practisch nut gecombineerd kon worden met de restauratie. Van dat tijdstip af zijn verdergaande plannen ontworpen voor de restauratie van respectievelijk de noordelijke wallen, met daarin de Verlaatsheul en de Steenen Beer nabij het voormalige fort de Suijkerbergh, waar zich nog de grootste restanten van de vesting bevinden.

De restauratie van de noordelijke grachten met het daartussen liggende contrescarp werden gerealiseerd in de periode augustus 1975 tot september 1977.

Het werk werd uitgevoerd in 2 fases in zogenaamd D.A.C.W.-verband (Dienst Aanvullende Civieltechnische Werken). Als basis voor de restauratie-werken zijn oude situatie-tekeningen gebruikt, met de gegevens en situaties die ter plaatse zijn aangetroffen. De werken werden uitgevoerd onder directie van de Heidemaatschappij en supervisie van de dienst openbare werken van de gemeente Klundert. Het volgende restauratie-object was de Verlaatsheul.

Deze Verlaatsheul is een fraai gewelfde sluis, gelegen in de noordelijke wallen die de doorgang vormt vanaf de buitengrachten en Aalskreek naar de binnen gelegen Bottekreek.

De Verlaatsheul heeft aan beide zijden boven in de boog een sluitsteen, waarop het jaartal 1769 prijkt, wat waarschijnlijk niet het bouwjaar van de eerste sluis is, daar op een plattegrond van de vesting 'van Boxhorn ca 1634' duidelijk een doorvaart te zien is. De sluis had oorspronkelijk een 8-tal deuren, 4 stellen, 2 stel ebdeuren en 2 stel vloeddeuren. Door de aanwezigheid van de hogere vloeddeuren werd de mogelijkheid uitgesloten, dat bij een eventueel onder water lopen of zetten van de polder, de stad het zelfde lot trof.

Tijdens de restauratie werkzaamheden kwam een halve op de waterlijn afgerotte oorspronkelijke deur weer boven water. Daardoor had men een prachtig voorbeeld om de nieuwe deuren gelijk aan de originele te maken. De vloer van de sluis en de drempels van de deuren verkeerden nog in een prima staat.

Toch was de restauratie zeer hard nodig; niet alleen de deuren waren verdwenen, dit was tevens het geval met de balusters met leuning op de sluis; het metselwerk was zeer vervallen en vertoonde grote gaten. De restauratie werd aangevangen eind augustus 1978 en was reeds voltooid eind april 1979, alhoewel door een vorstperiode het werk 2 maanden had stilgelegen.

De sluis heeft nu weer 8 deuren, één stel ebdeuren (de kleine) is weer functioneel gemaakt met rinkette (schuiven) en zorgt ervoor dat de door het

hart van het stadje lopende Bottekreek op het heden ten dage gewenste peil blijft. Het metselwerk is weer in orde en boven op het gewelf is een bituumlaag aangebracht om het metselwerk te beschermen. De balusters met leuningën voltooiden het tot een prachtig geheel.

De restauratie is geschied door het aannemingsbedrijf Huurman B.V. uit Delft onder leiding van architect Ir. J. de Wilde uit Breda en onder toezicht van de dienst openbare werken der gemeente Klundert en als D.A.C.W.-object uitgevoerd.

De goedkeuringen tot deze restauratie zijn verleend op aanbeveling en met adviezen van de 'Stichting Menno van Coehoorn' en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Thans is een begin gemaakt met de restauratie van de beschoeiingsmuurtjes van de Bottekreek en het oude pronkstuk 'de Steenen Beer' in de grachten-gordel voor 'de Suijkerbergh'.

Deze opknapbeurt van, in de volksmond, 'De Stenen Proppen' hoopt men eind 1979 voltooid te hebben waarmede een lange periode van restauraties van de overgebleven delen der oude vesting zal zijn beëindigd.

Klundert, 11 september 1979

J. Knook

ZOMEREXCURSIE NAAR DE VESTINGSTAD BRIELLE EN NAAR DE VOORMALIGE BATTERIJ BIJ OOSTVOORNE zaterdag 9 juni 1979

J. C Hopperus Buma

Rond 10.15 uur verzamelden zich \pm 100 deelnemers op het plein nabij het Centraal Station te Rotterdam om vervolgens met drie touringcars in de richting van de historische stad Den Briel te vertrekken.

Rijdende door het industriegebied langs de Nieuwe Waterweg doemde al spoedig de markante 57 meter hoge toren van de Catharinakerk op. De toren, die vele generaties zeelieden na verre en lange reizen als baken moet hebben gediend. Dezelfde toren die ruim 400 jaar geleden aantrekkingskracht uitoefende op Lumey en zijn mannen, met het gevolg dat de stad aan de Prins van Oranje kwam, een nieuwe fase in de strijd tegen het Spaans-Brussels gezag werd ingeluid en de vrijheidsstrijd andere dimensies verkreeg.

Veel tijd om zich aan historische mijmeringen over te geven werd echter niet gegund, want spoedig was Brielle bereikt en werd het „bevel" tot uitstijgen gegeven.

Zo stond dan het gezelschap in de stad van de zeehelden *M. H. Tromp* en *Witte de Witt* en de veerman *Jan Piersen Koppelstock*. Een aantal bereidwillige en enthousiaste gidsen begeleidde het gezelschap in kleine groepjes naar de St. Jacobskerk.

Op weg naar deze kerk kreeg het gezelschap een indruk van het vele schoons dat deze oude stad te bieden heeft. Sierlijk staken de geveltjes van 17e en 18e eeuwse huizen af tegen de heldere zomerzon. Gewezen werd o.a. op een oud huis, waar volgens overlevering Tromp zou hebben gewoond. Veel te snel werd de St. Jacobskerk bereikt; een vervallen monument dat eens diende als kapel van het St. Jacobs Gasthuis voor oude mannen. Thans wordt deze ruimte benut voor exposities. Het is van harte te hopen dat gelden voor de zo nodige restauratie van dit gebouw gevonden zullen worden.

Binnengekomen in de kapel, werd ons koffie geserveerd, waarna onze voorzitter een ieder hartelijk welkom heette. Daarna volgde een uitermate interessante dia-voorstelling over Brielle door de heer Klapwijk. Vervolgens werd de excursie voortgezet met een wandeling over de wallen.

De stad heeft een volledige omwalling met bastions en ravelijnen, welke bij de grondige restauratie van de vesting in de zeventiger jaren grotendeels onder oorspronkelijk talud zijn gebracht. Een woord van posthume hulde aan onze verleden jaar overleden medewerker, de luitenant-kolonel der Mariniers F. L. Diekerhoff, is in deze gepast. Hij heeft in belangrijke mate bijgedragen tot het verkrijgen van subsidie voor dit grootse werk.

Op dominerende punten staat een aantal vroeg 19e eeuwse vuurmonden opgesteld. Aan de binnenzijde van de omwalling vindt men een aantal uit ± 1860 stammende gemetselde kruitmazijn-tjes. De bouw van deze gebouwtjes zal ongetwijfeld verband hebben gehouden met de modernisering die de vesting Brielle in die jaren onderging.

Al wandelende werd de plaats bereikt waar zich de blootgelegde fundamenten van de voormalige Noordpoort bevinden.

Op deze historische plaats speelde zich op 1 april 1572 de bestorming van de stad door de Watergeuzen af. Nabij deze poort bevindt zich een reconstructie van een uitkijkmast voor loodsen, welke ook de nodige belangstelling trok.

Na een verdere wandeling over de wallen bereikten we de autobussen, die ons naar het Sportcentrum de Dukdalf reden, waar de lunch onder gezellige kout werd gebruikt.

Vervolgens werd een rondgang door het oude centrum van de stad gemaakt, die werd begeleid door opgewekt klokkenspel van de Brielse toren. Al spoedig werd bekend dat deze verrassing was te danken aan de heer J. Klok gemeentearchivaris (en tevens correspondent onzer stichting) die zich ook nu weer als een zeer verdienstelijk stadsbeiaardier deed kennen.

Bij het zien van de vele oude gebouwen kwam men weer onder de indruk van het groots verleden van deze vestingstad, die eens de mond van de Oude Maas beheerste. Aan de levende weermiddelen (garnizoen) deed nog een aantal gebouwen herinneren. In de eerste plaats het uit

1708 stammende Arsenaal, enkele jaren geleden voor een prix d'ami door de „Vestingstad Brielle N.V.” aangekocht. Het ligt in het voornemen na restauratie van dit imposante gebouw, daarin een bibliotheek onder te brengen.

Tot in het jaar 1922 heeft de stad een vast garnizoen gehad, bestaande uit de 2e Compagnie van het 4e Regiment Vestingartillerie en de 1e Compagnie van het Korps Torpedisten. De nog aanwezige voormalige loodsen en de werf van de torpedodienst herinneren aan deze tijd. In de stedelijke hoofdwach, een markant gebouw (1789) ontworpen door de kapitein-Ingenieur Johannes van Westenhout, is sinds vele jaren een brigade van de Koninklijke Marechaussee gevestigd, de laatste vertegenwoordiging van een garnizoen met een rijke geschiedenis.

Na ook het stadhuis en het gebouw van het Trompmuseum te hebben aanschouwd werden de bussen weer bestegen en reden we langs een aantal kronkelweggetjes zo ver mogelijk, waarna nog een eind moest worden gelopen om de voormalige batterij bij „de Steenen Baak” (batterij bij Oostvoorne) te bereiken.

Bij voornoemde „Steenen Baak” werd ± 1780 een kustbatterij aangelegd, die ten doel had de toegang tot de (Oude) mond van de Maas te beheersen. De belangrijkste reden van deze tocht gold echter de in 1781 aldaar gebouwde stenen kogelgloeioven. In deze kogelgloeioven werden de massief ijzeren kogels, alvorens afgeschoten te worden, roodgloeiend gestookt. De „gloei-kogels” waren berucht om hun brandstichtende uitwerking. Voorzover bekend werden deze kogels in de lage landen voor het eerst gebruikt door de Spanjaarden bij het beleg van Steenwijk in 1592. De huidige kogelgloeioven bij de „Steenen Baak” is een goed uitgevoerde reconstructie van deze in 1781 aangelegde oven.

Geconstateerd werd wel dat enig onderhoud aan de ijzeren kleppen, stangen, roosters enz. aanbeveling zou verdienen. Na ook aan de historische Steenen Baak aandacht te hebben besteed werd de terugreis naar Rotterdam aanvaard.

Dank aan de organisatoren voor deze goed bestede dag!

(Het volgende verhaal ontleen wij aan het familiearchief van de heer Hopperus Buma, die het welwillend ter beschikking stelde en inleidde).

Visitatie anno 1798

Ruim 180 jaar geleden 'visiteerden' Kolonel H. van Hooff en Luitenant-Kolonel R. T. Krayenhoff met hun adjudant de vesting Brielle en de Batterij aan de Steenen Baak. Opgemerkt dient te worden dat in 1798 Brielle tengevolge van het verdrag tussen de Bataafse Republiek en Frankrijk een Franse bezetting binnen haar wallen had.

Het komt de schrijver van het excursieverslag hierboven niet oninteressant voor het rapport over deze visitatie te laten volgen zoals opgetekend in het

'Journaal der Commissie bestaande uit den Directeur Generaal der Fortificatien van de Bataafse Republiek H: van Hooff; den Lieut: Collonel Directeur C: R. T. Krayenhoff; en den Lieutenant Ingenieur en Adjoint C: C. van Hooff: ter inspectie van het Departement van Krammer en Biesbosch tot aan de Zuiderzee, benevens de kusten van het voormalig Holland: ingevolge autorisatie van den Agent van Oorlog'

'Dinsdag 30 October (1798)

Nadat wij om half 3 reeds onderzeil waren gegaan kwamen wij door het Spuije, de Whaal en de Maas om half 9 te Brielle aan. Vervolgens zorgden wij dat ons den Franschen Commandant Varré op de posten vrij zal laten komen om daar enige proeven met de hauwitzers en canons te doen en het een en ander te visiteren. Wij reden dan om half 10 na de batterij aan het Steene Baak, die wij met 12, canons à 36 pond en 2 à 6 pond benevens 2 hauwitzers gemonteerd en met al het nodige voorzien vonden, deze batterij is van de uiterste nuttigheid, wij deden er 4 schoten met een hauwitzer en ricochette (bij gebrek van een quadrant) met een opzet als volgd.

1/2 duim opzet 4 ricochetten op strand gesprongen

1 duim opzet 3 ricochetten in 't water verzopen

2 duim opzet 4 ricochetten in 15 seconden gesprongen

3 duim opzet 3 ricochetten in 10 seconden gesmoord

daar na reden wij na de in goede ordre, dog van weinig nut zijnde batterij aan 't Floddevuur die gemonteerd is met 8, 18 ponders en van al het nodige voorzien, hier deden wij 3 schoten met een 18 ponders na de ton, een kern een visier en een halfschot, die ons met 3 à 4 ricochetten over 't water op een ton gerigt zeer wel voldeden. Vervolgens reden wij langs Oostvoorn en Zeebrug weer na stad aldaar te samen bij Blanken geweest zijnde gingen wij na het in goede ordre zijnde arcanaal, en daarop na den toren waar wij met 23 hoeken den horisont op een halve minuut na rond maten, de toren is 318 trappen hoog. Op de onnutte batterij aan Rocagne die met 5 canons gemonteerd en in ordre is zijn wij niet geweest.

Na gezamenlijk gegeten te hebben gingen wij om 4 uur mede verzeld van den Commis van Lidth (van wien wij dezen morgen, gelijk ook van den ondermajor Arpeau reeds eene visite hadden ontvangen) de wal en magazijnen inspecteeren. Alles in de volmaaktste ordre gevonden hebbende, namen wij vriendelijk afscheid van Geij, Blanken en Lidth en gingen om 1/4 voor 6 onder zeil en waren reeds 1/4 voor 7 op de Maas halfweg tussen Brielle en Rotterdam en hadden dus in een uur 2 1/2 uur distantie afgelegd, waar wij voor anker gingen leggen en onze zaken in ordre bragten.

Woensdag 31 October (1798)

Nadat wij om 4 uren wederom onderzeil waren gegaan, kwamen wij om half 6 te Schiedam aan alwaar de Directeur Kraijenhoff nog eene conferentie met de Municipaliteit had. Om 10 uur reden wij vandaar en kwamen vergenoegd over onzen voortspoedige en aangename volbragte Commissie in den Haag terug. . .

BUNKERS IN NEDERLAND

door Rudi Rolf

De op nederlandse bodem gebouwde nederlandse en duitse bunkers vertegenwoordigen een even belangrijke fase in de ontwikkeling van de versterkingsbouw als middeleeuwse kastelen of zeventiende-eeuwse-vestingsteden. De bunkers zijn goedbeschouwd de laatste exponenten van de gedachte om door middel van statische, duurzame versterkingen de verdediging van een bepaald gebied ter hand te kunnen nemen.

De waardering voor bunkers is echter niet in overeenstemming met de cultuur-historische waarde, die aan hen toegekend moet worden. Maar al te vaak worden zij als oninteressante, lastige sta-in-de-wegs beschouwd. Niet alleen door waterbouwkundig ingenieurs, maar ook door vertegenwoordigers van instellingen, die zich met monumentenbehoud doende houden.

Welke zijn de oorzaken voor deze weinig positieve houding? Ongetwijfeld ligt één van de oorzaken in de ouderdom van de in de '30er en '40er jaren van deze eeuw gebouwde bunkers. In tegenstelling tot de gewoonte, om dingen van meer dan twintig jaar oud al 'antiek' te noemen, geldt voor gebouwen een absoluut gehanteerde, op willekeurige wijze ontstane ouderdomsgrens van minimaal vijftig jaar. Naast het feit, dat met name de Duitse bunkers ongetwijfeld voor velen nare associaties oproepen, geldt, voor zowel de Duitse als de Nederlandse bunkers, dat de gebouwen letterlijk minder aanzien hebben dan negentiende-eeuwse en nog oudere fortificaties. Het gegeven, dat van bunkers vaak niet direct de oorspronkelijke functie te benoemen is en dat de samenhang binnen een groep bunkers pas na volledige inspectie van een groot terrein te begrijpen is, valt te verklaren uit de ontwikkeling van het versterkt bouwen, waarvan zoals gezegd bunkers onderdeel van de laatste fase zijn. Functies, zoals personeelsonderkomen, munitieopslag, commando- en vuurleidingspost, observatiepost en geschutopstellingen waren tot in de negentiende-eeuwse forten nog binnen één gebouw geconcentreerd. Als gevolg van een stormachtige ontwikkeling in de kwaliteit van explosieven en wapens en na de introductie van nieuwe wapens als tanks en vliegtuigen worden alle functies, die binnen het oude fort geconcentreerd waren, gedecentraliseerd en ieder binnen een eigen bom- of scherfrijke ruimte ondergebracht. Bij het toekomstig behoud van bunkers zou het behouden van de samenhang tussen de verschillende functies van bunkers het voornaamste criterium moeten zijn.

Behoud van bunkers

Hoewel de bunkers vanwege hun dikke betonnen huid zowel in oorlogs- als vreedstijd moeilijk te vernietigen zijn, is het met het bunkerbestand in Nederland droevig gesteld. In tegenstelling tot de negentiende-eeuwse forten van de Hollandse waterlinie en de Stelling van Amsterdam, waarvan vele nog steeds op militair terrein liggen, zijn de meeste bunkers al door slopersdynamiet geveld. Het overgrote gedeelte heeft slechts tijdelijk op militair terrein gelegen. De Nederlandse bunkers langs wegen, rivieren, en spoorlijnen aangelegd, zijn merendeels het slachtoffer geworden van wegen-uitbreidingsplannen. De Duitse bunkers aan de Nederlandse kust zijn voor het merendeel vanwege vermeend gevaar voor de duinstabiliteit geëvacueerd. Weinig van het oorspronkelijke bestand van circa 1600 Nederlandse en 1500 Duitse duurzame versterkingen is nog in situ aanwezig.

Als regel geldt, dat het behoud van de enkele bunkercomplexen te danken is aan de militaire status van het terrein, waarop de bunkers staan. Het betreft dan vaak het – voorlopig – behoud van enkele voor de krijgsmacht belangrijke bunkers, die eens een onderdeel van een groter geheel vormden. Andere nog bestaande bunkers danken hun bestaan aan toevalligheden.

Katwijk

In het Jaarboek 1978 van de Stichting Menno van Coehoorn werd melding gemaakt van een rapport van Staatsbosbeheer over een van de laatste nog min

of meer intacte bunkercomplexen in Nederland. Het betreft een reeks bunkers in het duinengebied bezuiden Katwijk, in termen van de Duitse bezetter Heeresküstenbatterie Katwijk-Alt (Stützpunkt XXXV b H) en Stützpunkt XXXVI c L, Schwere Flakbatterie.

Deze twee steunpunten waren gelegen binnen één van de 21 grotere verdedigingspunten langs de Nederlandse kust, de Stützpunktgruppe (Noordwijk –) Katwijk. De Heeresküstenbatterie is, zoals de naam zegt, een kustbatterij van de Duitse landmacht, te onderscheiden van de Marineseezielbatterien, welke laatste kort na de bezetting in een keten langs de Nederlandse kust werden opgezet. De batterijen van de Duitse landmacht, zoals die van Katwijk, waren bedoeld de openliggende ‘gaten’ tussen de marinebatterijen op te vullen, in feite vooral de kuststrook tussen de belangrijke havens Den Helder, IJmuiden, Hoek van Holland en Vlissingen. De belangrijkste onderdelen van de batterij waren in zware betonnen bunkers ondergebracht. De kanonnen in open geschutsplateaus, de vuurleiding in een Leitstand, en munitie werd ondergebracht in personeels- en munitiebunkers. De nabijverdediging aan zee- en landzijde werd ondergebracht in Schartenstände met anti-tankgeschut. Het Katwijkse terrein is verder daarom zo interessant, omdat naast deze gebruikelijke onderkomens ook een radaropstelling (een Freya-Gerät) en twee kommandoposten aanwezig waren. De kustbatterij is vrij vroeg, namelijk in september 1942, zes maanden na de verordening van de zogenaamde Atlantikwall, in bouw genomen.

Typen

Van de circa 1450 op Nederlandse bodem (d.w.z. vanaf Schiermonnikoog tot aan Walcheren) gebouwde zware Duitse bunkers zijn circa 1400 standaardtypen, die met een cijfer aangeduid werden. Het Katwijkse terrein kent de volgende zware bunkers

1 x 117a	Gefechtsstand
1 x M 152	Marinekommandostand
1 x 636	Leitstand (zie afbeelding p. 39)
4 x	Geschützsetzung
2 x 502	Doppelgruppenunterstand
4 x 607	Munitionsunterstand
4 x 612	Schartenstand, waarvan twee aan strandzijde afgebroken
4 x 621	Gruppenunterstand
en als onderdeel van de in 1945 gebouwde Schwere Flakbatterie:	
1 x L 403	Befehlsstelle
1 x L 404	Befehlsstelle
6 x L 401	Geschützstand für Flak
4 x L 409	Geschützstand für Flak

Tekst van het rapport

De op weinig duidelijke gronden geformuleerde tekst van het rapportje van Staatsbosbeheer aangaande het Katwijkse terrein laat veel onzeker. Eén ding is echter duidelijk: Vooral om redenen van beheer – het aantrekkelijke karakter van de bunkers voor duinverstuiwing veroorzakende ongewenste bezoekers – moeten de bunkers maar gesloopt worden (tegen zeer hoge kosten,

RR), behalve dié bunkers, die architektonische kwaliteiten bezitten. Ik vrees, dat slechts weinige bunkers aan deze ongrijpbare kwaliteit kunnen voldoen. Voldoen negentiende-eeuwse forten of Vikingheuvels wel aan deze eis? Het enige criterium in deze zou naar mijn mening moeten zijn: het historisch belang van het verdedigingsstelsel, noodgedwongen geïsoleerd tot één of enkele terreinen; niet het eventueel 'mooie' aan een onderdeel, dat, losgemaakt uit het geheel, geen inzicht kan verschaffen in de functie van en de samenhang binnen een verdedigingseenheid.

Niet alleen het rapport van Staatsbosbeheer is als anti-bunker te karakteriseren. 'Openlucht-recreatie en oude militaire werken', een rapport van de Stichting Recreatie uit 1971, gaat, zonder dat daar een verantwoording voor gegeven wordt, blijkbaar uit van het standpunt, dat oud mooi is en minder oud minder mooi. De in de '30er en '40er jaren op nederlandse forten gebouwde moderne betonnen versterkingen worden als gezichtsbedervend en gemakkelijk te amoveren objecten gezien. Een houding die in de kunsthistorische monumentenzorg zou neerkomen op het verwijderen van achttiende-eeuwse orgels uit veertiende-eeuwse kerken; ze zijn immers niet origineel!

Overzicht

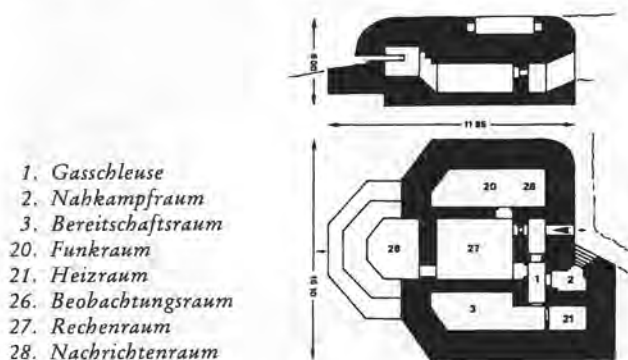
Het zal nog vijftien jaar duren eer de duitse bunkers de gedenkwaardige, maar willekeurige leeftijd van vijftig jaar hebben bereikt. Het is duidelijk, dat plannen, zoals dat van Staatsbosbeheer voor het Katwijkse gebied, verdere schade aan het toch al zeer uitgedunde bestand aan bunkers in Nederland zullen toebrengen. De wellicht zeer noodzakelijke aanslag op het bestand ten gevolge van de duinafkalvingen in 1953 zijn gevolgd door met geldpremies beloonde amovering van vele bunkers. Wat er op dit ogenblik nog staande is van het oorspronkelijke aantal duitse werken – ca. 15.000, waaronder 1500 'zware' – geeft weinig hoop voor een inhoudelijke, visuele informatie voor toekomstige generaties.

Hieronder volgt een lijst van, als gevolg van inspectiereizen van ondergetekende en de heren P. Don en P. Saal geconstateerde overblijfselen van voormalige duitse verdedigingswerken. Opvallend is dat de meeste van de nu nog min of meer intacte complexen op militair terrein liggen.

Waddeneilanden	Weinig of niets van de oorspronkelijke samenhang van duitse en nederlandse (Texel) batterijen en radaropstellingen.
Den Helder	Enkele losse bunkers van voormalige luchtdoelbatterijen: één commandobunker; één luchtafweercommandobunker.
Afsluitdijk	Van buiten-de-hekken: een redelijk representatief beeld van de rond 1938 aangelegde verdedigingswerken.

tussen Den Helder en IJmuiden IJmuiden	Enkele losse gebouwen zonder samenhang Twee Seezielbatterien, min of meer intact, één wegverspering; Raumbootbunker, enkele bunkers op het sinds de oorlog verkleinde Forteiland
Bloemendaal Katwijk	De nog aanwezige bunkers worden op dit moment gesloopt De hierboven genoemde Heereskustenbatterie en Schwere Flakbatterie in onderlinge samenhang als geheel nog aanwezig
Scheveningen	Seezielbatterie Scheveningen-Nord nog gedeeltelijk aanwezig
Den Haag	Kleine complexjes in de stadsparken dichtgemetseld en overgroeid
Hoek van Holland	Buiten militair terrein: enkele munitiebunkers en stukken tankmuur
Voorne Goeree Schouwen	? niets meer één duin met interessante, meer secundaire onderkomens; een binnenlands gelegen commandopost, waarvan de bunkers nog staan
Walcheren	Reeks bunkers langs de tankgracht rond het voormalige Verdedigingsgebied Vlissingen in de polder
Zeeuws Vlaanderen	Enkele losse bunkers rond Breskens

In dit overzicht ontbreken de nederlandse bunkers, die in tegenstelling tot de duitse meer in het oosten, zuiden en midden van het land gezocht moeten worden. Een overzicht over de nog aanwezige nederlandse werken ontbreekt vooralsnog. In Engeland (met name de Britse Kanaaleilanden) en Frankrijk zijn de laatste jaren clubs en commitees ontstaan ter beschrijving en bescherming van meer recente verdedigingswerken. Schrijver dezes houdt zich van harte aanbevolen voor commentaren op dit artikel. Hopelijk komen ook in Nederland nog op tijd soortgelijke activiteiten van de grond.

- 1. Gasschleuse
- 2. Nahkampfraum
- 3. Bereitschaftsraum
- 20. Funkraum
- 21. Heizraum
- 26. Beobachtungsraum
- 27. Rechenraum
- 28. Nachrichtenraum

Naschrift redactie

Volledigheidshalve tekenen wij het volgende aan:

- V.w.b. het beleid van het dagelijks bestuur m.b.t. de beschrijving en documentatie van o.m. verdedigingswerken uit de periode 1914-1945 wordt verwezen naar blz. 74-75 van het jaarboek 1977. E.e.a. betekent, dat in de nog samen te stellen delen van de Atlas (resp. in de delen, die opnieuw bewerkt zullen worden) de verdedigingswerken van na 1914 zullen worden opgenomen.
- De bestudering van o.m. de Maaslinie 1940 en de Peel-Raamstelling 1940 is inmiddels ter hand genomen.
- De algehele inventarisatie en classificatie van verdedigingswerken van vóór 1915 is in 1979 van de grond gekomen. Zodra e.e.a. voor een bepaalde provincie gereed is zal de inventarisatie en classificatie van de verdedigingswerken van na 1914 in die provincie ter hand worden genomen. Naar verwachting zal hiermee in 1980 een begin kunnen worden gemaakt.

EEN PRAATJE OVER EEN BELANGRIJK WERK IN ZEE

De wordingsgeschiedenis van 't fort Pampus

Door toevallige omstandigheden kwam ik in bezit van de afleveringen 38, 39 en 40, resp. van 18, 25 september en 2 oktober, van de 4de jaargang van het 'Technisch Weekblad. Orgaan van de Technische Vakvereniging' (Amsterdam 1902), waarin ik allerminst had verwacht iets te kunnen aantreffen

dat mij interesseerde. Echter, het opschrift van een der bijdragen 'Een tochtje naar Muiderberg' trok mijn aandacht en de tekst van dit door een zich noemende BOB – die schrijft alsof hij in gesprek is met een medereiziger (men gaat per raderboot van de Amsterdamse Gelderse kade naar de 'reede' bij Muiderberg en maakt wandelingen door het dorp), welke WAB genoemd wordt – werd ten dele inmiddels gepubliceerd in het periodiek TVE van de historische Stichting Tussen Vecht en Eem (gevestigd te Naarden), jrg. 1978, aflevering 3 pgs. 90–92. Het reisverslag bevat evenwel een vrij groot verhaal over de bouw en aanleg van het fort Pampus, dat in vorengenoemde publicatie bewust werd overgeslagen. Op deze plaats – zo meen ik – kan dit gedeelte uit de tijdschriftartikels echter zijn waarde hebben.

Ik citeer zo veel mogelijk letterlijk, maar laat overigens bloemrijke en poëtische uitlatingen van de auteur weg: de toenmalige lezer zal er zich in hebben vermeid, anno 1979 beschouwen we het met een zekere nostalgie, maar voor feitelijkheden als 'omballingen'.

Kl. Sierksma

'Ik heb', zo begint auteur BOB, 'in de jaren, toen de aannemer *Kalis* dat werk (bestaande uit de aanleg van een eiland en de bouw erop van het fort Pampus) uitvoerde meermalen Muiden bezocht; directie, aannemer en al het personeel woonde daar en van die plaats uit werd 't werk gemaakt, waarbij ik zelf ook geïnteresseerd was. Dat eiland is gemaakt met menschenhanden voor ongeveer een jaar of 15, en toen het er was is er een fort van gemaakt. Men heeft 't den naam van fort Pampus gegeven, omdat het aan het Pampus ligt, dat de naam is van een ondiep vaarwater. Waar het fort ligt staat ongeveer 3 meter water, maar bij noordwesten storm kan het daar wel 6 meter diep zijn. Toen de hooge autoriteiten het eens waren waar het zou moeten komen, kwam het op circa 20 minuten stoomens uit de haven van Muiden en het heeft een ongeveer ovaalvormige oppervlakte van plm. 3 hectaren.

Tot de eerste werkzaamheden die de aannemer uitvoerde behoorde het maken van een plateau, nadat door de Directie met behulp van een sextant door hoekmeting ongeveer het middenpunt van 't eiland was aangegeven. Zolang dit plateau er niet was kon het snijpunt der lange en korte assen steeds vrij nauwkeurig worden aangegeven, dewijl in die assen en hare verlengden zelf, lange jalons geplaatst werden, die stevig in den zeebodem waren gesteld. Het plateau, groot 2,5 m in 't vierkant, bestond uit 4 palen van ongeveer 10 m lengte, die 5 m in den zeebodem werden ingeheid, en een middenpaal van gelijke lengte, onderling verbonden door gordingen, zoodat de houten vloer 2 m boven het water lag; in den vlak afgezaagden kop van den middenpaal die 0,50 m boven den vloer uitstak was een ijzeren nagel geslagen, die het snijpunt der assen van het fort aangaf.

Vóór elk der 4 hoekpalen werd nog een paal ingeheid, los van het plateau, welke paal het plateau moest beschermen tegen aanvaren en tevens dienst deed als meer- en wrijfpaal. Des nachts werd de plaats met roode lantaarns als onveilig voor de scheepvaart aangeduid.

Ter plaatse lag een woonschip, waarop gelegenheid gemaakt was dat zoowel het personeel der Directie, de officier die met de leiding van het werk belast was en de hem toegevoegde

opzichters, als dat van den aannemer, de uitvoerder en de onderbazen, een behoorlijk onderdak had, terwijl een deel van het werkvolk in 't vooronder verblijf vond. Voor het overige werkvolk was op andere voor het werk noodige vaartuigen plaats. In den eersten tijd werden die vaartuigen 's avonds door de stoomboot, die ter beschikking van de Directie was, naar de haven van Muiden gesleept, om den volgenden morgen half 5 weer naar hun bestemming te worden gebracht.

Er werden massa's zand aangevoerd dat tot op bepaalden afstand rondom het plateau in zee werd gestort tot het zand boven water kwam. Het eiland moest een fort worden, bestaande uit een nagenoeg ovaalvormig gebouw, waarin behalve twee zware gepantserde koepeltorens, in elk waarvan 2 vuurmonden van 24 cm, lang ongeveer 8,5 m., op affuiten, moesten kunnen worden bediend; verder een complex van lokalen voor logies, munitie- en proviandberging, voor zoetwater voorraad en machineriën; en daaromheen, gescheiden door een zoogenaamd droge gracht, een gebouw voor wachten, werkplaatsen, steenkolen- en petroleumbergplaatsen, met eivormige gangen ter weerszijden verbonden aan klim- en wachtlokalen, door grond gedekt dat glacisvormig naar het zeeoppervlak afhelt. Het hoogste punt zou ongeveer 11 m boven dat vlak komen te liggen.

De zeebodem, bestaande uit modder, klei en zand, moest ter plaatse waar de gebouwen zouden komen tot het zuivere zand worden uitgebaggerd, ter oppervlakte van ruim $\frac{3}{4}$ hectare, evenals voor den voet van het glacis, waar een ongeveer 13 m breede en 600 m lange geul werd gebaggerd. Was vooraf die zeebodem gepeild om vrij nauwkeurig het gemiddeld peil daarvan te weten, thans moesten lange staken – die ter onderscheiding met witte of roode vlaggetjes waren voorzien – aangeven binnen welke stralen uit het middenpunt de uitbaggering moest geschieden. Was deze voor een gedeelte geschied dan kwam de peilboot om in de uitgezette raaien de Directie in staat te stellen de uitgebaggerde diepten te controleren. Weken achtereen kon bijna niet anders worden gedaan dan gepeild. Door deze verrichtingen kreeg men dus een vrij nauwkeurig gemiddeld peil van den grondslag.

De uitgebaggerde specie werd in onderlossers met sleepbooten weggevoerd, gedeeltelijk naar die gedeelten van de Zuiderzee waar 4 à 5 m water staat, overigens gebezigd tot landaanwinning onder den wal bij Durgerdam, waar ze door middel van een zuig- en persmachine door houten kokers werd weggeperst op- en in aansluiting met den vasten wal. Ruim 35.000 m³ werd op deze wijze weggevoerd. Het voor de aanstorting noodige zand, waarbij geen klei of modder mocht zijn, werd op het Muiderzand of vóór Muiderberg gezocht. Groote zuigmachines lagen tot op ongeveer 5.000 m van het werk en trachtten het zuivere zand te vinden; baggermachines lagen dicht onder Muiderberg om van daar het materiaal dat de graad van zuiverheid kan bereiken, van onder den bodem der zee in de zandbakken te storten. Alleen voor aanstorting van put en geul waren 43.000 m³ zand noodig.

Tot steun voor den voet van het glacis werd een 590 m lange ringvormige berm van stortsteenen gemaakt, aan den voet 10 m en op de kruin ter hoogte van den gemiddelden waterstand 2 m breed. Vooraf werden rijzen zinkstukken ter plaatse neergelaten, ter breedte van 12,5 m, een oppervlakte dus van ongeveer 7.500 m². In stukken ter lengte van 20 à 40 m werden ze op de flauwe glooiing van den zeedijk langs den buitenhaven te Muiden gereed gemaakt en van daar met een stoomboot naar 't werk gesleept.

Tot ballasting van die zinkstukken waren ongeveer 2.200 en tot het verwerken aan den berm circa 22.000 ton stortsteen noodig. Aldus ontstond een stortsteenberm. Bij gedeelten kwam

deze klaar in 't ruwe, tot even boven de wateroppervlakte. Intusschen zette men de aanstorting van zand binnen dien ring voort. Om de uitspoeling van het zand te voorkomen werd tegen de binnenglooiing van de stortsteenberm eerst een dikke laag brikken of puin, en daartegen een 3 m dikke kleidam aangebracht: de 7.000 m³ klei werd uit een in de uiterwaarden langs den Zeedijk gelegen polder ontgraven en in bakken naar de losplaatsen gesleept. Zoo kon het zand tegen dien kleidam worden aangestort zonder gevaar voor uitspoeling tusschen de steenen. Op 0,4 m boven gewoon waterpeil had men nu een zandoppervlak van plm. 23.000 m²— Hierop werd voortgegaan met zand te storten tot vorming van het glacis, voorloopig tot 3,2 m boven het water (dat is het hoogste peil van hoog water in de Zuiderzee), terwijl ter plaatse waar het Wachtgebouw moest staan een ophooging tot 6,5 m boven de zee werd gestort, tot samenspersing van den ondergrond.

Geleidelijk werd nu ook het glacis met klei bekleed ter dikte van 0,8 m, aan den voet, in dikte verminderend tot 0,3 m aan den bovenkant. Naar mate die klei genoegzaam droog was werd een krammat gelegd, bestaande uit een spreidseel van tarwestroo, waaroverheen de beugels— die tevoren reeds van tarwestroo gemaakt zijn, door den krammer met behulp van de kramspade en de op zijn buik bevestigde ijzeren kramlap, op geregelde afstanden worden bevestigd. Op dit stroobed werd een puinbekleding van 2 lagen brik en daar op een puinbestorting van 0,15 m aangebracht.

Hierop werden de zuilen van zuilenbasalt gesteld; de grootste, van 0,7 à 0,8 m lengte onderaan, sluiten tegen den stortsteenberm. Aanvankelijk werd die steenglooiing tot 1,5 m hoogte aangelegd, waar ze werd opgesloten door een beschoeiing van 2 rijen dennenplanken tegen dennenpalen. Boven die glooiing van zuilenbasalt werd het glacis 1 m hoog voorzien van een rijsbeslag met staakrijen, daartusschen bezet met zwaren stortsteen en Doornikschen steen, terwijl de overige grondslag van het glacis een oppervlakte beslaande van 3.000 m² gedekt werd met een wintermat, in vorm gelijk aan de genoemde krammat, doch waarvoor voor het spreidseel bladriet genomen werd.

Dat was het eiland dat een tijdlang liggen moest vóór het weer geheel ontgraven zou worden om het tot een fort te maken. Voor een som van 3 ton had men het nu to zoover gekregen. Er was overigens ook voor riolering gezorgd. Voorloopig werden 2 leidingen van ijzeraardbuizen, eindigende in houten kokers, gelegd, die van buiten voorzien werden door een zichzelf sluitend deksel, ingeval de zee hooger stond dan het binnenwater, terwijl bovendien aan de binnenzijde van dien koker een schuif was aangebracht, die het eventueel overtollige water bij eenig gebrek aan de buitenklep in den koker beletten moest in de binnenruimte uit te loozen. Was de waterstand buiten lager dan binnen, dan werd de binnenschuif opgetrokken en drukte het uitstroomend water de buitenklep genoegzaam op, om te kunnen afloozen.

Bij later uitgevoerde werken werd in de afwatering beter en afdoend voorzien. De leidingen werden vervangen door leidingen van ijzeren buizen, liggende op een onderheide stelling, aan de buitenzijde ook voorzien van een zelfsluitend deksel, doch aan de binnenzijde uitmondende in een gemetselde kolk en afgesloten door een grooten Peet's afsluiter. Bovendien werd door een 'American wind Mill' zoolang een te stellen stoommachine nog niet het overtollige water kon wegpersen, dit opgepompt en afgevoerd.

Het water speelde echter voortdurend een grooten rol, ook dat wat noodig was als drink- en werkwater en het voedingswater voor de stoomketels, alsmede de voorraad die steeds aan wezig moet zijn voor een eventueel te bezetten fort. Behalve een groot plaatijzeren reservoir, dat plm. 80 m³ water kan bevatten, dat uitsluitend voor drinkwater is bestemd, zijn er ook waterbakken van cementbeton gemaakt, om daarin voldoende voorraad water te bergen voor voeding der ketels en noodig tot spoelen en voor werkwater in 't algemeen.

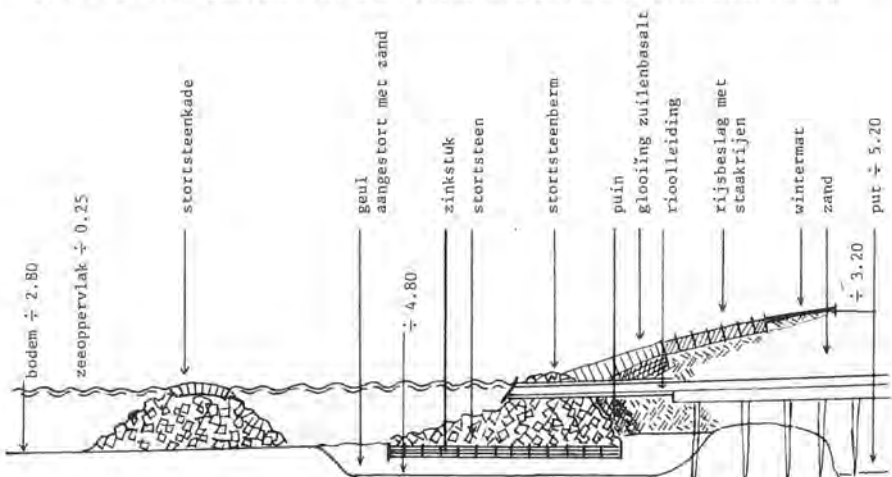
Bij de volgende werken werd nog ter voorziening tegen golfslag op het glacis en tevens ook uit een militair oogpunt rondom het eiland op ruim 16 m afstand, een 675 m lange stortsteenkade gemaakt, met een bovenkruin van 2 m breedte, waardoor een gracht gevormd werd, waarin de vaartuigen een veilige ligplaats konden vinden tot lossing der materialen, want aan de zuidzijde was een breede opening in die kade gespaard.

Daar ter plaatse werd ook de steiger gebouwd, die door een wegneembare brug met het eiland verbonden is. Ook is nog een zware steiger gebouwd, die tijdelijk in gebruik geweest is en diende voor aanlegplaats van het vaartuig van het Grusonwerk en waarop sporen waren gelegd, in aansluiting met een hellende spoorbaan. Dat vaartuig, geladen met de zware pantserplaten voor de koepels, was voorzien van een klapbrug met spoor, die met zware haken en bouten aan den stijer werd bevestigd. Een speciaal voor dat doel gemaakte lorrie werd dan geladen met een pantserplaat en door een boven op het Hoofdgebouw gestelde stoomlier over het spoor opgetrokken, waar elke plaat door de hydraulische lift werd overgenomen en op haar plaats gebracht.

Om u van de uitgebreidheid der kunstwerken nog een ideetje te geven, zo besloot de verteller, 'volgt hier een kleine opgaaft die ik in m'n boekje heb opgeteekend.

Er zijn bijna 3.900 palen geheid, 21.600 m³ beton gestort, 3.100 m³ metselwerk gemaakt en behalve de koepels met hunne zich daarin bevindende zware vuurmonden met affuiten en de voor de beweging dier koepels en vuurmonden noodige machineriën, nog 125.000 kg ijzer in 't werk gebracht. Bovendien werd de oude steenglooijing geheel herlegd, en het tijdelijk rijsbeslag vervangen door een glooijing van zuilenbasalt'.

'VOET VAN HET GLACIS MET DE BUITENLIGGENDE STORTSTEEKADE'

Reconstructietekening naar de originele afbeelding in Technisch Weekblad (Amsterdam 2 okt. 1902; p. 185)

CORRESPONDENTENDAG DOESBURG

(6 oktober 1979)

Plaats van ontmoeting was Restaurant de Waag, centraal gelegen, tegenover het stadhuis en gemakkelijk bereikbaar. Het pand, de oude stadswaag dateert uit de 15e eeuw en de bezoeker wordt er in een prettige omgeving gastvrij ontvangen. Onze correspondent, de heer J. Agema die deze dag organiseerde had daarmee een goede keus gedaan. Vereerd waren wij met de aanwezigheid van burgemeester Van Walsum, die een gedeelte van het ochtendprogramma bijwoonde. Andere gasten – die in het goede verloop van deze dag een belangrijk aandeel hadden – waren de gemeentearchivaris, de heer J. W. van Petersen, die een inleiding met lichtbeelden over Doesburg verzorgde en het gezelschap in de namiddag door de stad begeleidde en verder twee functionarissen van Staatsbosbeheer, de heren R. F. van Wijngeren en B. J. Frielink, die over de Hoge Linie waken. Na begroeting door de voorzitter, waarbij onze Texelse correspondent de heer Gerrits een welverdiend

compliment kreeg vanwege het feit dat hij met de boot van zes uur was afgereisd om tijdig in Doesburg te kunnen zijn, werd de heer Y. Meeter – bewerker van de Atlas Zeeland – van wiens overlijden we kort tevoren kennis hadden gekregen met eerbied en sympathie herdacht.

Het eerst aan de orde was de behandeling met de correspondenten van verschillende zaken die het werk van de stichting betroffen, waarna de voorzitter de heren uitnodigde tot het stellen van vragen en het in discussie brengen van zaken die van algemeen belang waren. Hieraan werd door enkelen gevolg gegeven.

Nu was het aan de heer Van Petersen ons een beeld te schetsen van de stad waarvan hij (vanzelfsprekend ook ambtshalve) veel weet maar waarvan hij – naar ik het aanvoelde – ook veel houdt.

Behalve bekende historische gegevens over Doesburg – waaromtrent men zich desgewenst nog eens nader kan oriënteren door het aanschaffen (via VVV) van het prettig lezend boekje 'Doesburg Stad van Levend Verleden'; G. J. Bloemendaal – vernam het gezelschap uit 's sprekers mond, in een sfeer van 'Nederland in den goeden ouden tijd', een aantal typische bijzonderheden omtrent het verleden: veel kloosters waren er, een kazerne, een arsenaal, veel kostscholen ook (omdat het er zo rustig was en het leven zo goedkoop – wat een tijd!) Tot 1892 telde Doesburg op elke honderd inwoners een kroegje; waarom 1892 daarin verandering bracht heb ik niet onthouden. Een Doesburgse familie die sedert eeuwen het leidende vak uitoefent brengt kinderen voort die bij hun geboorte eelt in de handpalmen hebben. Jazeker, nú nog controleerbaar. Amerikaanse professoren zelfs weten er geen verklaring voor!

Na de koffietafel, in De Waag, werd eerst het stadhuis bezocht dat het bezien alleszins waard is. Dan gaan we op weg naar De Hoge Linie.

Op een gegeven moment zagen we een heer op gevorderde leeftijd met een grote witte Labrador. In een stad als Doesburg kent men elkaar en zo wist onze gids te vertellen dat deze heer opviel door een doelmatige combinatie van 'trimmen' en hond uitlaten: eindje wandelen, stukje looppas, zó om en om. En jawel hoor, daar ging hij al! Toen me zijn naam werd genoemd – B. – schoot me te binnen dat een begunstiger van die naam in D. woont. Dat wilde ik even verifiëren, hetgeen sneller was bedacht dan volbracht, want telkens als ik hem dicht was genaderd ging hij in looppas . . . en ik achter hem aan. Misschien een beetje gekke vertoning, maar kort en goed hij wás het en nam de invitatie aan ons naar de Hoge Linie te vergezellen. Waarom ik dit vertel zal straks blijken.

De Hoge Linie. Men vindt er alles over in onze Atlas Gelderland (blz 5 nr. VIII). Wie verder in het bezit is van ons jaarboek 1977, kan op blz 79 onder Gelderland lezen welke afspraak we destijds met de heren Van Wijngeren en Frielink hebben gemaakt. Nu konden we vaststellen dat zij hun toezeggingen van toen, geheel gestand hebben gedaan (voor zover hun middelen daartoe reikten). Wij kregen inzicht met hoeveel moeite dit natuurgebied in goede staat wordt gehouden. Eén jaar van achterstand en verwaarlozing en men kan van voren af aan beginnen. Gelukkig slaagde Staatsbosbeheer er nog steeds in de Hoge Linie – ondanks groeiende recreatiedruk – als natuurreservaat te bewaren.

Na de Hoge Linie was het weer de beurt van de heer Van Petersen om, na de inleiding met lichtbeelden – de realiteit te tonen. En dat stelde niet teleur, integendeel!

Doesburg, een oude Hanzestad, is in verschillende opzichten zeer aantrekkelijk. Fraaie stijlvolle stadsgebouwen uit vroegere eeuwen, eens-deftige-behuizingen getuigen van een zekere mate van welvaart eertijds. In Doesburg wordt een zeer actief restauratiebeleid gevoerd waar de bevolking volledig achter staat! Wanneer men er met enige tussenpozen terug komt valt telkens vooruitgang te constateren.

De hoge Sint-Martinustoren, die na WO II van de grond af moest worden herbouwd – na de moedwillige en zinloze vernietiging door de terugtrekkende bezetter in de laatste dagen van de oorlog – maakt een stoere indruk. Torenavalkjes draaien nu en dan sierlijke bochten rond de torenspits, wat koppels duiven die daar ook verblijf houden schijnbaar weinig verontrust.

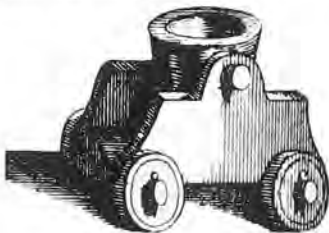
Ik kom terug op onze ontmoeting met de heer B. die met zijn echtgenote een huis bewoont dat is gelegen op een enigszins hoog gedeelte van voormalige buitenwerken. Zijn tuin, enkele meters lager gelegen dan het huis, wordt aan de achterzijde begrensd door een stuk van de middeleeuwse stadsmuur. Dank zij de vriendelijke uitnodiging van de heer en mevrouw B. konden we dat in ogenschouw nemen. Een aantrekkelijke wijde tuin met een geheel eigen karakter. Veel kweek- en natuurbloemen hier, ongedwongen gemengd, oude vruchtbomen en daaronder een aantal boerderijdieren. Door de boomkruinen is de torenspits zichtbaar. Tussen dicht opeen groeiende, manshoge Balsemien door komt men bij de verweerde muur, gestoffeerd met korstmossen en andere muurvegetatie. Hier en daar een kloostermop. Dit korte bezoek – buiten programma – heeft de in Doesburg opgedane indrukken stellig verrijkt.

De zon begint al te zakken als we verderdwalend langs hofjes met zware smeedijzeren hekken, door nauwe straten met schilderachtige hoekjes, ons bewust worden dat er een slot aan moet komen. De najaarslucht neemt pasteltinten aan waartegen de nokken der oude daken donker afsteken. Silhouetten van tientallen duiven, die de schemering afwachten benadrukken de rust in dit stadsdeel op dit uur van de dag.

Een stad met een eigen karakter en daarom juist een stad waarvan de bewoners de toekomst met een zeker vertrouwen tegemoetzien vanwege datgene wat zij de bezoeker heeft te bieden.

Teruggekomen in de Waag wordt nog even nagepraat over deze dag waaraan ieder onzer met genoegen zal terugdenken.

T.

EEN EN ANDER OVER VLEERMUIZEN EN HET BELANG VAN HET FORT BIJ RIJNAUWEN ALS OVERWINTERINGSGBIED VOOR DEZE DIERSOORT

door F. van Ommen

Natuurbeschermings-ambtenaar voor de provincie Utrecht bij het Staatsbosbeheer.

Bij gewervelde dieren hangt de levensduur dikwijks samen met de lichaamsgrootte en stofwisseling. Juist kleine dieren hebben doorgaans een intensieve stofwisseling. Dit heeft natuurlijk een snellere slijtage van het hart en andere belangrijke organen tot gevolg: een muis leeft sneller en is dus ook eerder versleten dan een olifant. Een vleermuis is met haar 20 jaar een schijnbare uitzondering, maar dit dier heeft een zeer trage stofwisseling tijdens zijn langdurige winterrust en zelfs in gewone slaaptoestand daalt de temperatuur. Zodoende leeft dit dier beslist zuiniger dan een even grote muis.

Vleermuizen brengen een gedeelte van het jaar tussen eind november en maart door in een toestand van lethargie, een soort narcose, waarbij de stofwisseling tot een zeer laag peil daalt. Dit is een zeer bijzondere toestand, omdat bij de vleermuis de warmteregeling grotendeels wordt uitgeschakeld.

Wanneer de temperatuur van de omgeving tot beneden 10° Celsius gedaald is, komt de vleermuis in een toestand van diepe bewusteloosheid. Het lichaam verstijft, ademhaling en hartslag zijn nauwelijks waarneembaar, het zuurstofgebruik is 20-40 maal minder dan in wakende toestand en het in het lichaam opgeslagen reservevet wordt uiterst langzaam verbruikt. Bij zeer hevige koude ontwaakt de vleermuis, haar lichaamstemperatuur stijgt dan snel, zodat ze kan trachten een betere plaats op te zoeken.

De hartslag neemt van 180 slagen per minuut af tot 3, de ademhaling van 8 per seconde tot 8 per minuut.

Merkwaardig is, dat de temperatuur van vleermuizen ook in de zomer niet constant is. Zodra de dieren gaan rusten, daalt hun temperatuur aanzienlijk.

De winterrust wordt af en toe onderbroken om faeces en urine te lozen en voedsel op te nemen.

Bij vleermuizen zijn de voorste ledematen op het vliegen ingericht. Hun vleugels zijn het anatomisch equivalent van onze handen. In de vleugels van een vleermuis vinden we de skeletdelen van onze arm en hand terug. Er bestaat maar één zoogdiertype dat echt kan vliegen: de vleermuizen. Vleermuizen vliegen niet onverdienstelijk. Hun soepele vlieghuid is uitgespannen tussen het lichaam, de voor- en achterpoten en de staart. Vooral de 'handen' geven de nodige steun aan deze huidplooi: de lange vingers en middenhandsbeentjes doen denken aan baleinen in een paraplu: vleermuizen dragen terecht de naam 'handvleugeligen'.

Bij het fladderen maken de vlerken een draaibeweging, de vleugelpunten beschrijven een schroeflijn. Ook het sturen gebeurt hoofdzakelijk met de vleugels. Door plotseling draaien of gedeeltelijk intrekken van een van beide vleugels kan de vleermuis onverwacht korte bochten maken, wat bij de jacht op vliegende insecten van groot belang is.

De snelheid is matig en ligt tussen 20 en 50 km per uur. Vleermuizen oriënteren zich door het uitstoten van geluiden en het opvangen van de echosignalen. Wanneer vleermuizen rondfladderen in de zomeravond, is een zeer hoog gepiep waarneembaar, maar het is gebleken dat ze bovendien toonstootjes produceren, die buiten ons gehoorbereik vallen: tonen met een zeer hoog trillingsgetal: 50.000 per seconde. De duur van elk toonstootje bedraagt niet meer dan 1/500 seconde; met een speciaal instrument kan men de frequentie van deze ultrakorte geluidsgolven registreren. In rust worden per seconde niet meer dan 10 van zulke geluidjes uitgestoten, tijdens de vlucht 20-100 en meer. De uitgestoten geluidssignalen kaatsen terug tegen hindernissen en juist omdat de golflengte van de trillingen zo klein is, geschiedt dit ook tegen kleine voorwerpen als vliegende insecten, waar grotere geluidsgolven omheen zouden spoelen. Zelfs een barst in een muur of een spijker weet een vleermuis in volslagen duisternis als houvast voor een landing te vinden.

Nadert een vleermuis een voorwerp, dan voert zij de frequentie van de kreetjes tot wel 200 per seconde op, waardoor de echosignalen duidelijker worden ontvangen.

Ultrasnelle filmopnamen van jagende vleermuizen hebben uitgewezen dat de prooi niet altijd met de bek wordt gegrepen, maar dikwijls wordt opgeschept met de huidplooi tussen de achterpoten.

Door ringonderzoek is men een en ander aan de weet gekomen over de vleermuizentrek. Verplaatsingsproeven wezen uit, dat deze vliegende zoogdieren vanuit een hun onbekend gebied naar 'huis' terugvliegen. Bovendien blijken zij op dezelfde manier als vogels periodiek te trekken tussen winter- en zomerkwartieren, waarbij zij een opmerkelijke trouw aan hun winterverblijfplaats aan de dag leggen.

Als opmerkelijke illustratie van deze plaatstrouw diene het volgende: Op 22-2-1979 is in het Werk aan de Korte Uitweg bij Schalkwijk een mannelijk exemplaar van de Baardvleermuis waargenomen, dat op 10-2-1959 ter plaatse was geringsd! (Let wel: 20 jaar tijdsverschil! red.)

Hoe de dieren over afstanden van enkele honderden kilometers de weg vinden is onbekend; in elk geval is navigeren met behulp van de zon bij deze schemerings- en nachtdieren uitgesloten.

Het toenemend en uitzonderlijk belang van het Fort bij Rijnauwen als overwinteringsgebied van vleermuizen blijkt duidelijk uit inventarisaties, die de laatste jaren in de vestingwerken van genoemd fort worden uitgevoerd.

In totaal werden in 1979 ruim zestig exemplaren geteld. In volgorde van talrijkheid zijn het de soorten Baardvleermuis, Watervleermuis, Grootoorvleermuis en Franjestaart.

Voor de diverse onderkomens van het Reduit leggen de overwinterende vleermuizen een bijzondere voorkeur aan de dag. Dit e.e.a. vanwege de constante temperatuur, de luchtvochtigheid en rust, die alhier heersen. Hetzelfde geldt in meerdere of mindere mate voor de overige gebouwen op het fort.

De Grootoorvleermuis doet zijn naam eer aan. Foto F. van Ommen

'De Hoge Fronten. Landschapsoecologisch onderzoek in de Hoge Fronten ten behoeve van het behoud van de muurhagedis'. Door J. J. A. M. Bonnemayer en P. J. M. Dietvorst. Doctoraalverslag no. 167, Afd. Dieroecologie van het Zoölogisch Laboratorium der Katholieke Universiteit Nijmegen, 1979, 110 blz., 48 afb. en krtn.

In dit rapport doen de auteurs verslag van een tweetal onderzoeken in de Bossche Fronten te Maastricht, die door hen werden uitgevoerd op uitnodiging van de Werkgroep Bossche Fronten (die zich beijvert voor het natuurbehoud aldaar, zie Jaarboek 1976 St. M. v. C., blz. 53) en in het kader van hun doctoraalbijvakken Dieroecologie en Toegepaste Landschapsoecologie (beide Biologie).

In het eerste onderzoek is studie gemaakt van de levenswijze en levensvoorwaarden van de Muurhagedis.

Deze soort reptiel, die in hoge mate de grote betekenis van de Hoge Fronten voor het natuurbehoud bepaalt, leeft van nature op schaarsbegroeide rotswanden in de rivierdalen van Midden- en Zuid Europa, *doch komt in Nederland tegenwoordig alleen nog maar op de muren van de Hoge Fronten voor*. Ook daar is deze soort echter sterk in aantal afgenomen als gevolg

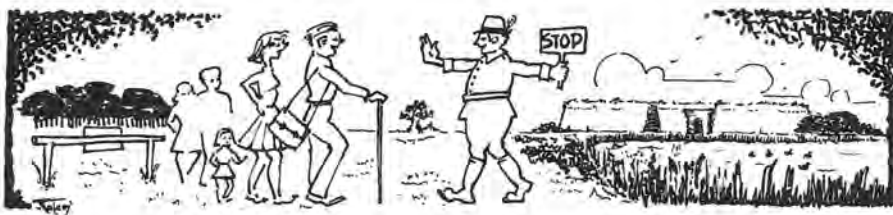
van een toenemende recreatiedruk, doch vooral bij gelegenheid van de egalisatie van de (droge) grachten in 1974, als eerste fase van de restauratie van de Bossche Fronten. In deze grachten, alsmede op het talud van de bastions verzamelen de Muurhagedissen hun voedsel (m.n. insecten) terwijl de muren als rustplaats worden benut (de buitenzijde voor het zonnen, de diepe spleten in het aftakelende metselwerk als schuilplaats). Het microklimaat van de muren is een essentiële levensvoorwaarde. *Daarom staat ook de thans in uitvoering zijnde restauratie van het metselwerk op gespannen voet met het voortbestaan van de Muurhagedis.* Men zou waarlijk wensen dat deze dieren een uit cultuurhistorisch oogpunt geheel oninteressante bouwval tot reduit hadden verkozen. Omdat er klaarblijkelijk geen alternatieve verblijfplaats voor hen is, *dient een gecombineerd behoud van de Hoge Fronten en Muurhagedis te worden nagestreefd. De auteurs doen voorstellen voor een restauratiemethode die minder schadelijk is voor de hagedissen. Van de restaurerende instantie zal dit de bereidheid vergen van hogere kosten en een minder perfect metselwerk.* Hierbij diene men echter te bedenken, dat te perfecte restauraties doorgaans ook aan kritiek komen bloot te staan.

In het tweede onderzoek is de natuur en het menselijke gebruik van de gehele Bossche Fronten beschreven.

Voor wat betreft de door recreatie (en afvalstort) aangerichte schade blijken de belangen van de vestingwerken en de natuur (niet alleen de Muurhagedis!) hand in hand te gaan. *De auteurs stellen een gebruikszonering en een (soort) beheersplan voor het gehele gebied voor, waarmee zo goed mogelijk op het bestaande gebruik van het gebied wordt aangesloten en toch de kwetsbaarste delen van vestingwerken en natuur beschermd worden.*

Daarmee worden op de punten van cultuurbehoud en natuurbehoud uiteraard enige idealen ingeleverd. Dit realisme is echter hogelijk in de auteurs te prijzen, aangezien alleen een realistisch plan (zoals voorgesteld) in deze sterk verstedelijkte omgeving kans van slagen heeft, daar tegelijkertijd in gerechtvaardigde behoeften wordt voorzien én het besef van de grote natuur- en cultuurhistorische betekenis van de Bossche Fronten levendig wordt gehouden, dan wel wordt vergroot.

Ad Littel

De natuur heeft óók rechten . . . zó eenvoudig is dat!

REISINDRUKKEN VAN DE GROTE CHINESE MUUR 1979

door mr. M. G. L. van Schouwenburg

Ch'in Shih Huang-ti was de Chinese keizer, die het bevel gaf de grote muur te bouwen. Hij was de keizer, die de rijken en rijkjes, die in de derde eeuw voor Christus in het noorden van China bestonden, veroverde en toen bevel gaf het grote bouwwerk te maken. Delen ervan bestonden al aangezien de tevoren bestaande rijken zich ook al met muren hadden trachten te beschermen tegen de invallen van nomaden uit Mongolië, maar aan de bestaande 1300 mijl voegde de keizer een 500 mijl toe. Met latere uitbreidingen naar het Westen onder het bewind van keizer Han Wu-ti omstreeks 100 voor Christus en zich naar het zuiden uitstreckende stukken muur, wordt de totale lengte geschat op iets minder dan 4000 mijlen, waarvan de hoofdmuur op 2150 mijl. Het merkwaardige is, dat niet exact bekend is wat de reden voor de bouw is geweest. Keizer Ch'in Shih Huang-ti was zo machtig, dat hij weinig te vrezen had van de zwakke in Mongolië rondzwervende nomaden. Beslist nodig was de muur dus daarvoor niet. Is het werkschaffing geweest voor de na de strijd overbodige soldaten? De uit die tijd overgebleven litteratuur wijst er op, dat deze er eerder de voorkeur aan gaven zich als boer op het land te vestigen dan aan de muur te werken. De meest aanvaarde reden is thans, dat de muur de grens aangeeft van de door de keizer naar het noorden gewenste expansie van het rijk en de grens der chinese beschaving. Van de bouw zelf is weinig bekend. Het meest waarschijnlijke is, dat voorraadbases zijn aangelegd waar de werkkrachten zich konden verzamelen en van waaruit het werk werd begonnen. Onvoorstelbaar groot moet het aantal werkkrachten zijn geweest, maar ook onvoorstelbaar groot het aantal mensenlevens, dat de bouw heeft gekost, want ongeacht het onherbergzame terrein gaat de muur voort over bergen en door diepe dalen met enkele poorten bij de passen en op regelmatige afstand verdedigingstorens, die op dubbele boogschotafstand van elkander aflagen. Er moeten 25.000 torens zijn geweest en daarnaast ettelijke, die als voorpost voor de muur als observatiepost lagen. De muur varieert in hoogte van 6 tot 9 meter, is aan de basis 7.50 meter breed, aan de top 4.50 à 5 meter, aan de veldzijde van

kantelen voorzien. De muur rust op een stenen fundering van 1.50 meter dikte en bestaat verder uit 1.50 meter dik metselwerk aan beide zijden, met daartussen vastgestampte aarde. De torens zijn vierkant; aan de basis 12 meter; in hoogte verder variërend van 10 tot 12 meter. Ze zijn in de muur gebouwd, met dien verstande, dat ze aan de veldzijde 2.50 tot 6 meter naar voren steken. Het platform boven, ook van kantelen voorzien meet ongeveer 10 meter in het vierkant. De enkele poorten in de muur zijn zwaar versterkt.

In de bloeitijd van het keizerrijk waren alle torens van garnizoen voorzien, werd wachtgehouden, werden van de torens signalen doorgegeven; overdag met vlaggen; 's nachts door middel van fakkels. Het leven in de garnizoenen is hard geweest, ver van de centra van het land in een bar klimaat, hoewel langs sommige delen van de muur het leven aangenamer was, zodat de daar gelegerde officieren soms eigen huizen bezaten met door slaven bewerkt land en eigen paarden. Heeft de muur waarde gehad? Gerichte invasies heeft de muur niet tegen kunnen houden, maar onmiskenbaar heeft de muur zwerfende nomadenvolken buiten het Rijk kunnen houden. Was het Chinese rijk krachtig en de muur op volle bezetting dan was de afweerkracht op zichzelf voldoende. Ook werd wel getracht naar buiten offensief op te treden wat dikwerf weinig succes had tegen de zich op snelle paarden voortbewegende nomaden, die elk treffen ontweken. Daarnaast hebben de Chinezen wel getracht rondtrekkende nomaden te bewegen zich te vestigen en ze op deze wijze aan zich dienstbaar te maken. Talloze malen zijn echter aanvallers afgekocht met onvoorstelbare hoeveelheden goud en balen zijde. Omstreeks 1580 is keizer Wan Li er toe overgegaan de muur over grote afstanden weer in goede staat van verdediging te brengen. Desondanks heeft de muur de inval van de Manchu's niet kunnen voorkomen in het begin van de 17e eeuw, maar zoals vaak het geval is gaf binnenlandse onrust de aanleiding daartoe, was het rijk verzwakt en verhinderde geen macht de inval. Na deze inval heeft de muur militair geen rol meer gespeeld in de geschiedenis, maar het bouwwerk ligt als een gigantisch lint door het noorden van China.

Welke indruk maakt de muur? Foto's zijn overbekend en geen buitenlandse bezoeker verlaat Peking zonder de muur te hebben gezien. Een door zware diesellokomotieven voortgetrokken trein brengt je, door vriendelijke conductrices van thee voorzien, uit Peking door het vlakke land tot aan de eerste heuvels en de vruchtbare akkers verdwijnen uit het gezicht. Langzaam verandert het landschap tot hoge bruin gekleurde bergen en dan plotseling over de kammen daarvan verschijnt de van kantelen voorziene muur in het landschap: zelfde kleur als de bergen, maar onweerstaanbaar voortgaand tot de einder. Bij gebrek aan landkaart kon ik de secties van de muur niet volgen, want de trein rijdt door onderscheiden tunnels en je ziet de muur dan weer rechts en dan weer links van de baan. Bij Pata-ling vindt een wisseling van locomotief plaats: één voor, één achter aan de trein en langzaam gaat het dan verder hoog de bergen in. Bij de Nankou-pas stopt de trein. Een vijf minuten lopen naar het daarliggend poortcomplex en dan strekt zich aan beide zijden een goed gerestaureerd deel van de muur uit, naar schatting aan beide zijden een vijfhonderd meter. Ondanks de fotografische documentatie, die tevoren was verkregen, maakt de muur een overweldigende indruk; niet zozeer door de massieve bouw als wel door de wijze waarop de muur over de bergen

heenligt: onwrikbaar, onafwendbaar, onverbiddelijk; geen hoogte te steil, geen diepte te laag. Je kunt je geen voorstelling maken hoe de bezettingen van de torens in de winter hebben geleefd in dit barre landklimaat met ijsskoude wind waaiend van uit het noorden. De laatste twee torens van het bezochte deel moesten met een helling van naar schatting 45° worden bereikt. De daar langs de muur aangebrachte leuning dateerde zeker niet uit de vroegste tijd, maar was zeker niet overbodig.

Verder lag de muur in verval, met dien verstande, dat het bruine lint over de bergen ging tot zover het oog reikte. De dag na ons bezoek was de muur niet te bezoeken door de harde schrale wind, die er stond. Mogen de volgende regels uiteen aan Mao toegeschreven gedicht mijn indruk besluiten:

Dit is het landschap in het noorden:
Een honderd mijlen ligt vast in het ijs;
Een duizend mijlen met wervelende sneeuw;
Aan beide zijden van de grote muur
Een grote oneindigheid.

In de grote rivier ligt van het begin tot het einde
De snelle stroom bevroren en verloren.
De bergen dansen als zilveren slangen,
Het hoogland rolt als een wassen olifant,
Alsof het tracht de hemel te evenaren in zijn hoogte.

Gegevens ontleend aan: The great wall of China, Jonathan Fryer, New English Library, London 1975

FORT RAMMEKENS

Het weerzien van Fort Rammekens op 6 februari '80 na vele jaren van afwezigheid was een verrukking. Ook mijn mede -d.b.-leden en onze correspondent in dit rayon – voor wie het een eerste bezoek gold – waren verrast bij de aanblik van het uit de tijd van Karel V stammende bouwwerk met hoge muren en een indrukwekkende poort van de Italiaanse ingenieur Donato de Boni; behoudens de in de Napoleontische tijd aangebrachte versterkingen – vier eeuwen oud en nog stoer en sterk. (zie foto pag. 3)

Het bezoek had een tweeledig doel nl na te gaan of de op handen zijnde dijkverzwaring schadelijk zou kunnen zijn en voorts of er maatregelen moeten worden genomen om het fort voor de toekomst te behouden. De dijkverzwaring zal het fraaie uitzicht, dat men van de gronddekking op de muren en gewelven van het fort heeft, niet merkbaar aantasten. Wel zal een

groter gedeelte van de aarden wal buiten het stenen gebouw in de huidige dijk worden opgenomen dan thans reeds het geval is.

Wat de toekomst van het fort betreft, mogen wij dankbaar zijn voor de wijze, waarop het onderhoud vanwege het Staatsbosbeheer geschiedt. De aantasting van de muren door de tand des tijds heeft op deze enorme steenmassa nog geen slopende invloed en de prachtige natuurlijke begroeiing zoals deze zich op enkele muurvlakken heeft vastgezet vormt voorshands geen enkele bedreiging; het is zelfs een lust voor het oog – deze korstmossen in velerlei tinten van groen op de terracotta verweerde stenen – en hoogst interessant voor natuurliefhebbers. Rustig laten zitten is ons advies. Het gewone onderhoud aan ramen, deuren en luiken kan door Staatsbosbeheer uit de jaarlijkse middelen worden bestreden. Wat het gebruik van het fort betreft, is SBB voorzichtig; er zijn een paar lokalen ingericht voor voorlichting zowel over de geschiedenis van het fort als de daarop voorkomende flora en fauna, maar het ligt niet in de bedoeling veel rondleidingen te organiseren (in ruime omtrek is het trouwens als natuurgebied afgesloten – Red.).

Enkele voertuigen van de Stichting 'de Zeeuwse Inspan' zijn in het fort ondergebracht, een toelaatbaar gebruik. De huidige situatie baart geen zorgen en het contact met SBB is van dien aard, dat bij onvoorziene ontwikkelingen dadelijk overleg zal worden gepleegd over de te volgen koers.

E.

v.l.n.r. de heren Zandstra (SSB), Tesink, Trimpe Burger, Engelbrecht (St. M.v.C.)

HET BELEG EN DE VEROVERING VAN 's-HERTOGENBOSCH IN 1629

door J. Sneep

In het laatste kwart van de 16e eeuw en in het begin van de 17e eeuw had zich in de Noordelijke Nederlanden geleidelijk een min of meer reguliere oorlogvoering ontwikkeld. In het bijzonder onder leiding van Prins Maurits als Kapitein-Generaal waren grote vorderingen gemaakt op het gebied van legervorming en opleiding alsmede bewapening, tactiek en strategie. Ook geografisch ontstond een wat meer overzichtelijke en stabiele situatie. Het gebied, dat door de Republiek werd beheerst ten tijde van het Twaalfjarig Bestand, omvatte de provinciën ten noorden van de grote rivieren (zij't dat Grol en Oldenzaal nog in Spaanse handen waren), Zeeland en delen van Brabant en Limburg; voorts enkele steunpunten aan de Rijn ten zuiden van Wesel.

's-Hertogenbosch was in de loop van de Tachtigjarige oorlog nog nooit door het Staatse Leger veroverd. Het was in 1629 nog altijd het belangrijkste steunpunt van het Spaanse gezag in de Nederlanden ten zuiden van de Maas en een uitvalsbasis voor operatiën van het Spaanse leger. Begin 1629 leek de situatie, zowel politiek als militair, gunstig om een groots opgezette poging te doen de stad te veroveren. Er kon – in de Staten Generaal en in de Raad van State – voldoende steun voor de operatie worden verworven; er kon voorts een krijgsmacht op de been worden gebracht, die sterker was dan ooit tevoren. In het bijzonder de leiding, de organisatie en de bewapening en overige uitrusting waren van hoog gehalte.

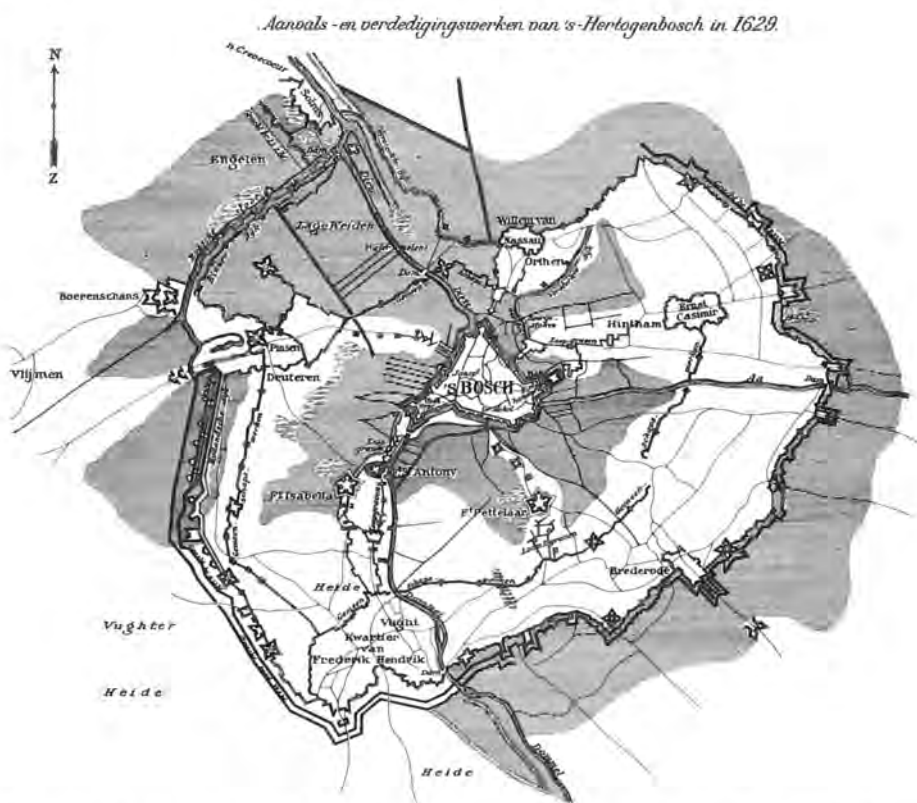
Nadat Frederik Hendrik zijn strijdkrachten bij Arnhem en Mook had geconcentreerd – de vijand over zijn voornemens volstrekt in het onzekere latend – liet hij op 29 april de opmars inzetten. Op 1 mei werd Den Bosch bereikt en op 11 mei werd de ring om de stad gesloten. Inmiddels waren geschut, munitie, belegeringsmateriaal enz. met schepen aangevoerd en bij het fort Crèvecoeur (dat in Staatse handen was) gelost. Frederik Hendrik vestigde zijn hoofdkwartier op het Kasteel Maurik bij Vught teneinde van daaruit de operatiën te leiden.

Hoewel de vesting 's-Hertogenbosch in 1629 bepaald niet optimaal was versterkt (i.c. van moderne vestingwerken was voorzien) was de stad toch moeilijk in te nemen. Garnizoen, bewapening en uitrusting waren van redelijk goed gehalte; in het bijzonder de inundatiën rondom de stad gaven de vesting een groot defensief vermogen. De hertog van Alva had in 1573 al eens in een brief aan Filips II te zijner verontschuldiging aangevoerd: 'U kunt zich geen voorstelling maken van de hoeveelheid soldaten, die nodig is om in dit land een strategische positie in te nemen. Om alle oorden, van welke omvang dan ook, ja zelfs om het allerellendigste gat, ligt nog een greppel vol water, waarover een brug geslagen moet worden om te kunnen oversteken'. Den Bosch was dan eindelijk een geval, waarin de Spanjaarden konden profiteren van het defensief vermogen van inundatiën!

Slechts enkele accessen door het geïnundeerde terrein boden naderingsmogelijkheden (zie fig. 1). Het acces naar de Vughterpoort, dat in eerste aanleg werd verdedigd door het fort Isabella (thans Isabellakazerne) en het fort St. Antonie (thans een parkje, waarin nog twee bastions herkenbaar zijn); een tweede acces ten zuiden van de vesting, was afgesloten door de Petrelaarschans (thans nog herkenbaar aanwezig in de aanleg van het recreatiegebied 'De Petrelaarse Plas'); een derde acces bood naderingsmogelijkheden naar de Hinthammerpoort, welke verdedigd kon worden m.b.v. een hoornwerk en een ravelijn.

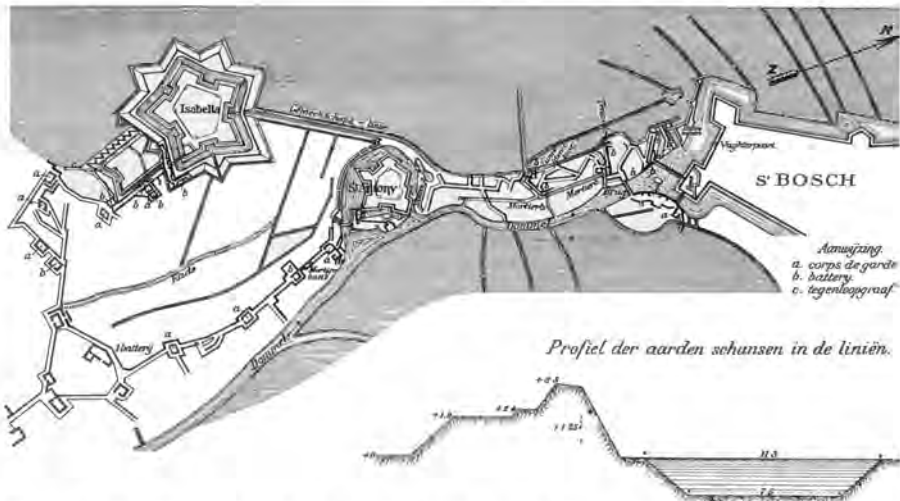
Volgens een zorgvuldig uitgedacht plan werd in opdracht van Frederik Hendrik een linie ter afsluiting van de vesting aangelegd, versterkt met talrijke schansen en redouten op een afstand van 1500 à 2000 m van de vesting (contravallatie linie). Ook werd direct buiten om de posities der belegeraars een circumvallatie linie aangelegd om ontzettingsspogingen te verijdelen (zie fig. 1).

Ook deze linie werd van vele schansen en redouten voorzien. Beide liniën moesten grotendeels door geïnundeerd terrein worden aangelegd; derhalve moesten omvangrijke waterstaatkundige werken worden uitgevoerd (dijken, dammen, duikers, bemalingswerktuigen, enz.). Frederik Hendrik – altijd bedacht op het sparen van zijn soldaten en in de praktijk van de oorlogvoering al het beginsel ‘zweet spaart bloed’ (zo bekend uit 1914–’18) toepassend – liet op grote schaal sapperen, mineren en andere pionierswerken uitvoeren; hij schroomde ook niet om grotere werken door aannemers tegen betaling te laten uitvoeren (al kostte het verwerven der benodigde fondsen in ‘Den Haag’ soms veel tijd!)

Figuur 1 – Aanvals- en verdedigingswerken van 's-Hertogenbosch in 1629 (uit Atlas bij Snijders&Noorduyn ‘Duurzame en tijdelijke versterkingskunst’ – Breda 1909).

Hoofdaanvalswerken.

Figuur 2 – Hoofdaanvalswerken (uit Atlas bij Snijders & Noorduyt 'Duurzame en tijdelijke versterkingskunst' – Breda 1909).

Vrijwel onmiddellijk na het sluiten van de ring om de vesting werd begonnen de vesting stelselmatig te benaderen en aan te vallen. Er werden aanvalswerken geopend, gericht tegen het Vughterfront en idem tegen de Hinthammerpoort; daarnaast werden verscheidene schijnoperaties uitgevoerd. De belegerden voerden op de bedreigde fronten tegenaanvallen uit, soms ook m.b.v. tegenaanvalswerken, maar konden niet voorkomen, dat de troepen van Frederik Hendrik stap voor stap de vesting naderden.

In de loop van juli werden door een sterk Spaans veldleger een tiental aanvallen van buitenaf tegen de circumvallatie linie uitgevoerd om z.m. de vesting te ontzetten. Dit leverde echter geen merkbaar resultaat op. De Spanjaarden voerden daarna vanuit het Rijngebied (Wesel e.o.) een grootscheepse afleidingsmanoeuvre uit door via de Achterhoek en de Veluwe een aanval te doen op het hart van de Republiek. Montecuculli, de commandant der Spaanse troepen, wist op 14 augustus zelfs Amersfoort in te nemen. Frederik Hendrik wilde echter onder geen beding het beleg van Den Bosch opbreken en zon op andere middelen. De op de Veluwe opererende Spaanse troepen waren voor hun bevoorrading geheel aangewezen op de basis Wesel. Frederik Hendrik gaf daarom aan één van zijn ondercommandanten Otto van Gent en Oyen opdracht om op korte termijn met een mobiel korps Wesel aan te vallen. Aldus geschiedde; reeds op 19 augustus wist van Gent na een vermetele operatie de stad Wesel te bezetten, Montecuculli dwingend zich uit Utrecht en Gelderland terug te trekken. Vóór eind augustus was de Veluwe weer vrij van Spaanse troepen; zes weken daarna ook de rest van Gelderland.

Intussen zette Frederik Hendrik de aanvallen op Den Bosch onverdroten voort. De hoofdaanval werd gericht op het Vughterfront; op grote schaal werden aanvalswerken uitgevoerd;

batterijen werden spronggewijze naar voren gebracht; er werd veel gesapeerd en gemineerd; over waterlopen en grachten werden vele geïmproviseerde bruggen geslagen (tot biezen bruggen toe!). En was men de vesting dicht genoeg genaderd dan werden via mijngangen grondmijnen geplaatst en bressen geslagen in wallen en muren. Aldus wist Frederik Hendrik op 18 juli het fort Isabella en op 19 juli het fort St. Antonie tot overgave te dwingen (zie fig. 2). Daarna werd een krachtig offensief ingezet tegen de bastions bij de Vughterpoort; alweer m.b.v. mijnen werden bressen geslagen en werd, na hevige strijd, in die bressen 'logement' gemaakt. Het stadsbestuur en het garnizoenscommando van Den Bosch openden daarna de onderhandelingen en zagen van verder verzet af.

Een omvangrijke, gecompliceerde operatie, die tot ver buiten de Nederlanden de aandacht trok (vele buitenlandse waarnemers hielden zich in het legerkamp van Frederik Hendrik op) was tot een goed einde gebracht. De Republiek had een sterk Spaans steunpunt, waaruit haar gebied steeds weer bedreigd werd, uitgeschakeld; haar gezag kon worden uitgebreid over de rest van Brabant en Noord Limburg en – zoals Frederik Hendrik het zelf uitdrukte – 'de weg naar Antwerpen en Brussel lag nu open'. (Dat hij o.m. om politieke en financiële redenen niet de kans gekregen heeft die weg op te gaan is een ander verhaal!).

Wanneer we de operatiën toetsen aan de min of meer onveranderlijke beginselen van de oorlogvoering blijkt, dat de in 1629 tot ver buiten onze grenzen bestaande grote reputatie van Frederik Hendrik als veldheer op goede gronden berustte. De operatiën hadden ook uit vestingbouwkundig en genietechnisch oogpunt gezien een bijzonder karakter. Ofschoon bij het Staatse Leger nog geen speciaal getrainde genietroepen waren ingedeeld werden op grotere schaal dan ooit te voeren genie-technische werken uitgevoerd, enerzijds door de troepen zelf, anderzijds door burger aannemers. Verscheidene van de toen toegepaste technieken hebben eeuwenlang stand gehouden, ook in andere legers; sommige zelfs tot in de eerste wereldoorlog.

Bronnen:

- J. P. de Bordes: 'De verdediging van Nederland in 1629' (Utrecht 1856)
- C. J. Snijders en P. C. J. Noorduyt: 'Duurzame en tijdelijke versterkingskunst' – deel I (Breda 1909)
- C. J. Gudde: "'s-Hertogenbosch, geschiedenis van vesting en forten' (Vught 1974).
- Prof. Dr. J. J. Poelhekke: 'Frederik Hendrik, Prins van Oranje' (Zutphen 1978).
- Atlas van historische vestingwerken in Noord Brabant – concept 1979 – uitgave Stichting Menno van Coehoorn.

VAN 't TERREPLEIN

Herdenking van het beleg van 's Hertogenbosch 1629-1979

Van 2 juni tot 19 augustus 1979 werd in het Noordbrabants Museum aldaar een *tentoonstelling* gehouden waar vele authentieke stukken, schilderijen, tekeningen, kaarten, maquettes, wapens, uitrustingstukken e.d. te zien waren; tesamen verschaften deze een helder beeld van de gebeurtenissen in 1629. De opening werd verricht door minister-president Van Agt.

Ten behoeve van de tentoonstelling werd een bijzonder mooie catalogus, samengesteld door M. van Boven en M. Tappeniers (30 x 21 cm; rijk geïllustreerd; f 15,-) door het museum uitgegeven. Behalve een literatuuroverzicht bevat ze tal van bijdragen die uit verschillende gezichtshoeken de situatie en de gebeurtenissen buiten en binnen de vesting belichten. Tesa- men een zeer waardevol stuk geschiedschrijving.

Onze stichting belegelede op 12 juli een *bijeenkomst* met een 70-tal begunstigers in het Noordbrabants Museum. Na een inleiding van onze voorzitter gaf de directrice mevrouw Margriet van Boven een uiteenzetting over de politieke, staatkundige en culturele gevolgen van de gebeurtenissen in 1629. Vervolgens belichte onze ondervoorzitter de militair-tactische en vestingbouwkundige facetten. Tenslotte volgde een rondgang over de tentoonstelling.

Noordbrabants Museum, Herdenkingstentoonstelling 1629

Extra excursie

Na de lunch werd het gezelschap *rondgeleid langs een belangrijk deel van de vestingwerken* aan de zuidzijde van de vesting onder de deskundige leiding van de heren Kappelhof en Van Drunen (resp. projectleider en medewerker deel Noordbrabant van onze Atlas) alsmede de heer P. J. van der Heyden (gem. archief van 's-Hertogenbosch).

Begunstigd door mooi weer (goed zicht!) en op instructieve wijze voorgelicht werd een goede indruk opgedaan, niet alleen van de resterende onderdelen van de v.m. vesting, maar ook van het voorterrein, waar Frederik Hendrik en zijn troepen hun kwartieren hadden en hun operatiën uitvoerden. De excursie eindigde bij de v.m. Vughter Poort, waar de veldheer op 11 september 1629 de vesting binnendrong en de capitulatie afdwong.

Gedenkteken onthuld

Op 14 september – precies 350 jaar na de ondertekening van de capitulatie in 1629 werd nabij de plaats waar de beslissende bres werd geslagen – in aanwezigheid van vele genodigden w.o. vertegenwoordigers van ons dagelijks bestuur, door burgemeester Van Zwieten een nabeschuiving gegeven over de manifestaties, die in de loop van 1979 in de Brabantse hoofdstad plaats vonden en vervolgens een gedenkteken met bronzen plaat onthuld (zie foto).

Tentoonstelling van de Sterctenbouwing van Simon Stevin

Een werkgroep van studenten van het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen heeft een tentoonstelling gewijd aan Simon Stevin (1548-1620) en zijn werk *Sterctenbouwing* (Leiden 1594). Stevin is bij een breed publiek eigenlijk alleen bekend door zijn uitvinding van de zeilwagen en vanwege de Stevinsluizen in de Afsluitdijk. Het is de kunsthistorici in het beperkte bestek van de tentoonstelling gelukt om de toch ingewikkelde materie van de vestingbouw en wel speciaal van het Oud-Nederlands Stelsel toegankelijk te maken voor niet-ingewijden. Het gevolg is dat de kenners de verzameling reproducties en foto's, de maquette en videoband, de boeken van de verschillende theoretici van de fortificatie-kunst, alles met beknopte toelichtingen wellicht wat simpel zullen vinden. Zij moeten echter wel bedenken dat het gesloten wetenschappelijke circuit rond Stevin, er zijn immers respectabele studies over en geannoteerde herdrukken van werken van Stevin verschenen, nu eindelijk eens doorbroken is.

De omstandigheden, waarin *Sterctenbouwing* verscheen, de ontwikkelingen van de vestingbouwkunst en de invloed die het boek gehad heeft, waren aanleiding om de kern van de tentoonstelling in te pakken in een vrij breed kader. Op verschillende panelen wordt in het kort ingegaan op de vele aspecten uit die context. Eerst wordt de stadsverdediging in de middeleeuwen getoond. De verbeteringen die in het verdedigingssysteem moesten worden aangebracht na de vindingen van het buskruit (ca. 1350) en van de ijzeren kanonskogel (ca. 1500) worden gevolgd door een behandeling van de ontwikkeling van de stadstoren tot bastion en van het ravelijn. Een groot schema, overgenomen uit Stevins theorie, toont vervolgens de effectiviteit van het verdedigend kruisvuur bij de achtereenvolgende stadia. Met de resultaten van Francesco Paciotto (de enceintes van Milaan, 1562 en van Antwerpen, 1567) en van Pietro Cataneo (de ideale vesting van 1554 wordt vergeleken met die uit de *Sterctenbouwing*) worden als directe en indirecte invloeden uit Italië getoond. De omstandigheden schetst men met beknopte hoofdstukken over de 80-jarige oorlog, over Prins Maurits en over de legerhervormingen van deze grote strategie.

Dan komen Stevin en zijn *Sterctenbouwing* aan de orde. De enige tekening, waaruit blijken mag dat Stevin zijn theorieën ook in praktijk bracht, die van het stadsverdedigingssysteem van Harderwijk, is op de tentoonstelling aanwezig, evenals enkele reproducties uit het collegedictaat van Van Schooten en een bladzijde van de *Sterctenbouwing*, waarop het houten model staat afgebeeld waarmee Stevin zijn lessen illustreerde. Men heeft een reconstructie van deze maquette laten maken. Het vormt eenderde deel van de ideale, door Stevin voorgestelde enceinte en met behulp van spiegels op de plaatsen waar de courtines afgebroken worden, heeft men een volledige zeshoekige vestinggordel gesuggereerd. Het wiskunstig model wordt bovendien getoetst op de praktische bruikbaarheid met enkele hoofdstukken over de aanvals- (o.a. het sapperen en het mineren) en verdedigingsmogelijkheden.

De resultaten van de lessen van Stevin worden verduidelijkt in tastbare en theoretische zin. De kwaliteiten van de vestingen Coevorden en Bourtagne (van de laatste wordt een aantrekkelijke videofilm gedraaid) worden behandeld en de vestingbouwkundigen Samuel Marolois en Adam Freitag die het Oud-Nederlands Stelsel in de zeventiende eeuw met grote plaatwerken bekend hebben gemaakt, komen aan de orde.

De kunsthistorici hebben er zich niet gemakkelijk van afgemaakt. Aan de ene kant hebben ze voor een brede context rond de *Sterctenbouwing* gezorgd en aan de andere zijde hebben ze de stof tot essentiële aspecten teruggebracht, waardoor deze voor ieder toegankelijk is geworden. Na Groningen (febr.-mrt. 1980) zal de tentoonstelling nog in Amsterdam (Stichting Wonen, Leidsestraat 5) en mogelijk in Hoorn (de gerestaureerde Oosterpoort) te zien zijn. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze inleiding tot de vestingbouwkunst op nog meer plaatsen zal worden getoond.

Peter Karstkarel.

Coevorden

is zich zijn historisch verleden als vestingstad nog volkomen bewust.

Dit is duidelijk gebleken door de naamgeving van het nieuwe gemeentelijke museum, gevestigd in het Muskietkogelhuis achter het Arsenaal, welke panden zeer fraai zijn gerestaureerd: *Drenthe's Veste luidt de naam van deze aanwinst bij de regionale musea in den lande en dat doet onze stichting, die de vestingplattegrond van deze stad anno 1615 voor haar embleem heeft uitverkoren, natuurlijk deugd. Het bleek eens te meer bij de openingstoespraken gehouden voor een zaal vol genodigden in het gemeentehuis – gevestigd in het enige jaren geleden gerestaureerde Kasteel – waarbij tevens tot uiting werd gebracht hoe nuttig de samenwerking tussen overheid en particulier initiatief voor de totstandkoming van dit museum is geweest. Na de ontvangst in het Kasteel begaf het gezelschap zich naar het Arsenaal-complex om de museumcollectie in ogenschouw te nemen.*

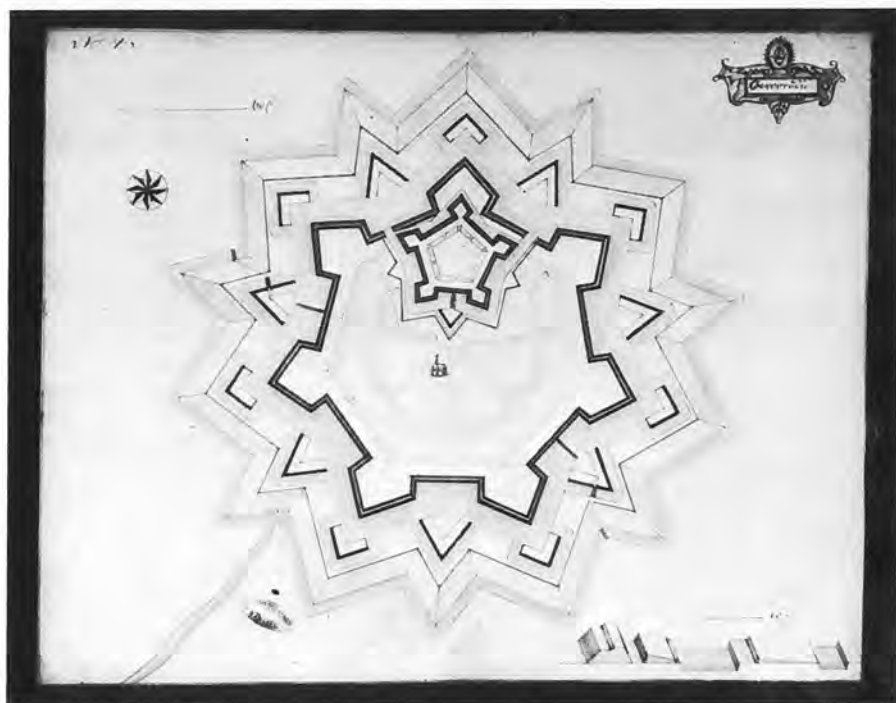
De bezoeker wordt met het tentoongestelde ingelicht over de samenstelling van de aardkorst ter plaatse (winning van aardolie en -gas), de praehistorie, die voor Coevorden teruggaat tot de Steentijd – een en ander verlevendigd door een groot aantal historische vondsten, de geschiedenis van de vesting en Coevorden in de 19e en 20e eeuw. Goede documentatie met oude kaarten, prenten, munten, penningen, gebruiksvoorwerpen, overzichtelijk geëtaleerd, geven een goed beeld van het indrukwekkende verleden. Het gemeentebestuur heeft nog een grote wens, nl. een tot in de details kloppende maquette naar het voorbeeld van Maastricht en Bergen op Zoom. De plaats hiervoor is er al en wordt voorlopig ingenomen door een grote fotografische afbeelding van de vestingplattegrond. Moge de verwezenlijking van die wens spoedig in vervulling gaan! Bij de opening verscheen ook het eerste nummer van een publicatie, genaamd Vestingserie met een uitgebreid overzicht van het in het museum geëxposeerde. Wij laten hier het voorwoord van de burgemeester volgen.

Met veel vreugde schrijf ik een kort inleidend woord in dit eerste nummer van de Vestingserie, dat met de opening van het museum verschijnt. Immers de stad Coevorden, eens één van de sterkste vestingsteden in Europa, heeft een belangrijke rol meegespeeld in de geschiedenis van ons vaderland, met name ook in de geschiedenis van de noordelijke provincies, want de wegen leidden toch altijd vanuit het zuiden naar Coevorden.

*De namen van Keizer Karel V, van de achtereenvolgende bisschoppen van Utrecht, van Prins Maurits en van de beroemde vestingbouwer Menno van Coehoorn zijn o.a. verbonden aan onze stad. Coevorden was ook eens de stad waar de Drost van Drenthe zetelden en van waaruit d'Olde Landschap werd bestuurd. Coevorden heeft een bewogen geschiedenis van veel strijd, oorlogen, totale verwoestingen en telkenmale weer wederopbouw gekend. De wapenspreuk van de stad luidt dan ook: *MULTIS PERICULIS SUPERSUM*, hetgeen betekent 'vele gevaren zijn wij te boven gekomen'.*

Kortom, een stad met een belangrijke betekenis voor de historie van land en gewest is een museum waardig.

*Drs. W. K. Hoekzema,
burgemeester*

Plan Coevorden i.d. Staatsbibliotheek Bamberg (zie art. blz. 77)

Stevensweert

(zie ook jb. 1978-blz. 71/73)

Van onze begunstiger en medewerker H. Rutten ontvingen wij de foto van een door hem vervaardigde fraaie maquette van Stevensweert. De maquette is gemaakt van hout en uitgevoerd op schaal 1:500. Afmeting maquette 175 cm. x 175 cm. Voor het maken van de vestingwerken is uitgegaan van een 18e eeuwse kaart uit het Algemeen Rijksarchief, waarop de benodigde profielen voorkomen. De bebouwing binnen de wallen is afgeleid van een kadastrale kaart uit 1827. De vestingwerken zelf werden aangelegd in 1633, enigszins uitgebreid rond 1700 en tenslotte gesloopt aan het eind van de 19e eeuw. Wat nu nog resteert zijn het typische en gaaf bewaard gebleven stratenplan en een vrij open ruimte op de plaats van de wallen en grachten, waar nog slechts enkele lichte terreinglooiingen herinneren aan de voormalige vestingwerken.

Traditiekamer van het regiment infanterie Menno van Coehoorn

Op 11 mei 1979 werd in de Johannes Postkazerne te Steenwijk, in aanwezigheid van vele genodigden w.o. onze ondervoorzitter, de Traditiekamer van het regiment officieel geopend door kolonel der cavalerie b.d. J. P. van Diepenbrugge, voorzitter Traditiecommissie Krijgsmacht. De Traditiekamer is opgezet en ingericht op initiatief en onder leiding van de toenmalige regimentscommandant lnt. kol. *H. M. Aalbers* m.m.v. 1e lnt. *Hakvoort* en de bataljonsadjutant *aooi. Scheffer*.

De kamer bevat een mooie verzameling (in vele gevallen: authentieke) stukken en voorwerpen, betrekking hebbend op de geschiedenis van het regiment (dat de traditie voortzet van het vooroorlogse 3 R.I. en de traditie bewaart van 4 R.I.). Een aparte afdeling is gewijd aan de naamgever van het regiment, zijn betekenis voor de krijgsmacht en de vestingbouwkunde.

J.S.

Europa Nostra – 1979 Award Winners

Diploma of Merit: Netherlands, *Willemstad* for the fine restoration of a 16th century building and its adaptation for use as the Town Hall (Het Maurits-huis. red.).

Wij wensen de gemeente Willemstad geluk met deze Europese onderscheiding!

DE VOORTGANG IN BOURTANGE

Gereedgekomen in 1979 het Pastoorsbastion met gracht en contrescarp, met een aanzet van een ravelijn. Deze omvangrijke reconstructie omvatte een oppervlakte van ongeveer 2 ha. Aan de zuidoostzijde van Bourtange kon een bastion aan het kroonwerk Schuitendiep worden toegevoegd.

In de gracht van dit gedeelte is een palissadenrij aangebracht. Zoals bekend stond deze palissadenrij vroeger geheel rondom de vesting in de gracht. De stichting Vesting Bourtange heeft gekozen voor het incidenteel plaatsen van een dergelijke palissadenrij.

In uitvoering is gekomen in 1979 het 5e bastion, het Molenbastion. Op dit bastion zal ook weer een molen worden geplaatst, n.l. een kopie van de oude standaard korenmolen in Ter Haar. Ook in 1980 wordt verder gewerkt aan het gereedmaken van de vesting.

Aan de noordzijde wordt een ravelijn aangelegd tegenover de Friesche Poort, met een gedeelte contrescarp en grachten.

Een groot parkeerterrein wordt eveneens in 1980 in uitvoering genomen. De plannen voor de realisering van de rondweg van Bourtange zijn in een vergevorderd stadium.

Verheugend is, dat het gereedkomen van het Molenbastion (het 5e en laatste bastion van de 'vijfhoek') valt, in het jaar dat Bourtange 400 jaar bestaat. In 1980 zullen verschillende festiviteiten worden georganiseerd, o.a. de opening van het nieuwe kruitmagazijn als expositieruimte, groots opgezette feesten in augustus. De stichting Vesting Bourtange zal tevens herdenkingspenningen uitgeven.

J. van der Velde
(Dir. G. W. Vlagtwedde)

Op 16 april 1980 heeft H.K.H. Prinses Margriet het feestjaar te Bourtange geopend (foto Winschoter Courant).

Stadswapen Plymouth

KONFERENTIE VAN DE FORTRESS STUDY GROUP 1979 IN PLYMOUTH

door dr. J. S. van Wieringen

De Fortress Study Group kwam dit jaar van 14 tot 16 september bijeen in Plymouth. De reis van Londen naar Plymouth duurt, zelfs met de nieuwe High Speed Train, drie en een half uur. Het bestuur had zich daarom zorgen gemaakt over de opkomst, maar dat bleek overbodig: er waren ruim 50 deelnemers, onder wie een tiental buitenlanders (uit Amerika, België, Denemarken, Ierland en Nederland). Ze kregen geen spijt van de lange reis want niet alleen is Plymouth een prachtige natuurlijke haven met veel interessante forten, maar ook het weer was ideaal.

Doordat twee sprekers verhinderd waren, dreigde het lezingprogramma wat kort te worden. Dit werd opgevangen door de *voorzitter van Menno van Coehoorn* die het klaarspeelde om ondanks de korte voorbereidingstijd, een lezing over *de Hollandse Waterlinies* te houden; een lezing waar ook de Nederlanders in het gezelschap veel nieuws van leerden. Daarvóór was er een lezing van *Beric M. Morley* over *de kustverdediging van Zuidwest Engeland voor 1850*. Vooral in de 16e eeuw zijn in Devon en Cornwall kustversterkingen gebouwd, meest in de vorm van vrijstaande torens. Vele hiervan bestaan nog steeds. Verder behandelde *Austin C. Carpenter* het herstel van oud geschut, dat vervolgens op gerestaureerde vestingen wordt geplaatst. *De Britse monumentenzorg heeft hiervoor een eigen werkplaats(!)* Allerlei technie-

ken zijn ontwikkeld om de oude toestand zoveel mogelijk te benaderen en toch een voldoende bestendigheid tegen weer en wind te bereiken bij een minimum aan onderhoud. Het vervoer van de kanonnen brengt weer andere problemen; bij een van de Scilly eilanden werd hiervoor een helikopter gebruikt. *Ian V. Hogg* besprak de ontwikkeling der inrichting van *Noord-Amerikaanse kustbatterijen tussen 1890 en 1912*. Deze periode begon met de invoering van de duikaffuit en van het cementbeton. Beide nieuwigheden leidden tot onverwachte problemen die pas tegen het eind van de periode bevredigend waren opgelost. De slotvoordracht ging over een geheel ander onderwerp dan steen, metaal en geschut. *Alan J. Guy* behandelde *het dagelijks leven in vestinggarnizoenen in de loop der eeuwen*. Eigentijdse beschrijvingen hiervan zijn er nauwelijks, maar tussen de regels van de officiële documenten kan men een weinig opwekkend verhaal lezen over het afschuiven van invalide en ziekelijke soldaten naar de vestinggarnizoenen, het verdwijnen van gelden bestemd voor soldij en onderhoud van materieel, slechte behuizing en voeding en klachten van burgers over vechtpartijen en oneerlijke concurrentie. Pas laat in de 19e eeuw wordt het beter. Door het steeds technologischer karakter van het leger werden hogere eisen gesteld aan de kwaliteit der beroepsmilitairen, terwijl de burgers via militie en vrijwilligerskorpsen meer bij de krijgsmacht werden betrokken.

De eerste excursie was gewijd aan de verdediging van de marinebasis Plymouth aan de landzijde. Vier forten uit de zestiger en zeventiger jaren der vorige eeuw werden bezocht. Tijdens de bouw lagen deze nog ettelijke kilometers ten noorden van de stad; nu zijn ze omringd door bebouwing. Ze zijn alle van het *polygonale type* maar van elkaar verschillend wegens *aanpassing aan het plaatselijk terrein*, iets waartoe het polygonale stelsel zich erg goed leent. Maar uit de gelijke stijl en detaillering bleek toch duidelijk dat ze in een en dezelfde tekenkamer ontworpen moeten zijn.

De stijl is uiterst sober, in tegenstelling tot wat in deze periode gebruikelijk was op het vasteland, het nuchtere Nederland inclusief, getuige fort Rijnauwen. De enige uitzondering was de versierde toegangspoort van *Crown Hill Fort* maar dit fort was dan ook bestemd voor hoofdkwartier van de vesting. Opvallend in deze forten zijn de uitgebreide caponnières voor de bestrijking der – meestal droge – grachten. De huidige toestand van deze forten is niet ideaal. *Crown Hill* en *Agaton* zijn nog redelijk, al is hun terreplein vergraven, geasfalteerd en gedeeltelijk bebouwd. Bij *Austin Fort*, een volgestouwd opslagplaats van Gemeentewerken, is de aftakeling al weer een stap verder, *maar het ergst is toch wel Efford Fort, dat in gebruik is als thuisbasis van een kermisexploitant. In een onbewaakt ogenblik heeft deze zelfs de poort gesloopt om met hoge wagens in het fort te kunnen komen!*

Tijdens de andere excursie, een hele-dagboottocht, kwam de zeezijde van de vlootbasis aan de beurt. Plymouth ligt aan de landzijde van een grote baai. De eerste verdedigingswerken liggen vlak bij de stad, maar in de 19e eeuw is de rede beveiligd door de aanleg van een golfbreker dwars door de baai. Toen is ook de verdedigingslijn tot daar naar voren gebracht. Tegen 1900 kwam de eerste verdediging nog verder naar voren, bij de ingang van de baai te liggen.

Royal Citadel. King Charles Bastion en Smeaton Tower

Ons eerste bezoek gold *Mount Batten Tower*, een ronde 17e eeuwse geschutstoren op een schiereiland voor de stad. Op het bovenplat staan nu drie gerestaureerde kanonnen uit de 17e eeuw. Vervolgens voeren we naar *Bovisand Fort* bij het oostelijk einde van de golfbreker. Dit fort heeft een interessante geschiedenis. Het eerste fort werd in 1848 gebouwd halverwege de berghelling. Het had een gebastioneerd keelgebouw en een open batterij aan de zeezijde. Van 1861 tot 1870 bouwde men hieronder, dicht boven de waterlijn, een batterij van 23 pantserkazematten. Deze werd verenigd met het oude fort door een gemeenschappelijke verdediging naar de landzijde. In 1890 werd de vuurlijn weer naar boven verplaatst toen de oude open batterij werd vervangen door een batterij voor achterladers. In de tweede wereldoorlog gingen men weer beneden: boven op de rij kazematten kwamen twee zware kanonnen achter pantserschilden. Het fort is op het ogenblik *in gebruik als duikerschool* en als basis van verschillende duikerclubs. Tijdens ons bezoek (op een zondag) was het er een gezellige drukte. Na de lunch op Bovisand Fort was de beurt aan *Breakwater Fort*. Dit is een reusachtige ronde toren, midden in de baai, dicht achter de golfbreker. Hij rust 20 meter onder water op de zeebodem en steekt er dan nog een tiental meters boven uit. De onderzijde is van graniet en de bovenste verdieping met het geschut is rondom gepantserd. Het kostte 18 jaar om dit gevaarte te bouwen; toen het in 1879 klaar was, was het verouderd. Verder varende langs de golfbreker kwamen we bij *Picklecombe Fort* aan de westzijde van de baai. Dit was oorspronkelijk de tegenhanger van Bovisand en zijn begingiedenis is dan ook dezelfde: bovenfort van 1848,

in 1861 uitgebreid met een benedenbatterij in pantserkazematten. Daarna verloopt het echter anders: aan deze zijde van de baai zijn alle latere kustbatterijen verder naar zee gebouwd. *De pantserkazematten zijn enkele jaren geleden omgebouwd tot luxe flats.* Smaken verschillen, maar mij leek de wijze waarop dit is gebeurd bijzonder geslaagd. Het oude bovenfort daarentegen wekte ieders lachlust op. Het is namelijk vormd als middeleeuws kasteel. Met zijn torens en kantelen is het echter wel een karakteristiek produkt van zijn tijd.

De boottocht voerde daarna weer richting stad, waarbij allereerst *Drake's Island* werd bezocht. Dit dicht voor de stad gelegen eilandje is een waar museum van versterkingen van de 16e tot de 20e eeuw. Het oppervlak is overdekt met kustbatterijen uit allerlei perioden en daaronder zit een wirwar van 19e eeuwse tunnels, munitiemagazijnen en kazernes.

Het gezelschap van de Fortress Study Group zwermde hierover uit in groepjes. Een van die groepjes keek speciaal naar een paar kazematten bij de waterlijn die zijn toegeschreven aan een station voor Brennan-torpedo's. De torpedo uitgevonden door de Ier Brennan is van 1885 tot 1904 in gebruik geweest bij de Britse kustverdediging. Het is het oudste geleide wapen dat operationeel is geweest. De voortstuwing gebeurde vanaf de wal via twee staaldraden die tevens voor de besturing werden gebruikt. De Brennan-torpedo was een zorgvuldig bewaard geheim. Behalve het principe is er niets van op schrift gesteld en de opleiding van de bedieningsmannen ging uitsluitend mondeling. Daardoor is op het ogenblik alleen archeologisch onderzoek mogelijk, waarschijnlijk een unicum voor een onderwerp van nog geen eeuw oud. Er is overigens wel zoveel bekend, dat de deskundigen het erover eens werden dat de installatie op Drake's island geen Brennan-torpedostation geweest kan zijn; waarschijnlijk is het een zoeklichtopstelling uit de eerste wereldoorlog.

De boottocht werd hierna beëindigd maar dit was nog niet het einde van de excursie. Er volgde nog een bezoek aan *de citadel van Plymouth*, een gebastioneerd fort gebouwd van 1666 tot 1671 naar ontwerp van *Bernard de Gomme*. *Deze heeft de vestingbouw geleerd in het leger van Frederik Hendrik en paste dan ook het Oud-Nederlandse vestingstelsel toe.* De bastionsflanken staan loodrecht op de courtine. Een paar jaar later, in 1670, ontwierp De Gomme Tilbury Fort, dat de Fortress Study Group in 1978 bezocht; toen was hij bekeerd tot de nieuwere Franse uitvoering met de flanken loodrecht op de bastionsfacen. *De citadel van Plymouth heeft, evenals Tilbury Fort een indrukwekkende, fraai versierde toegangspoort die de glorie van het destijds pas herstelde Engelse koningschap moest uitdragen.* (foto blz. 110)

Zoals gebruikelijk werd tijdens de conferentie ook de jaarvergadering van de Fortress Study Group gehouden. Er werd besloten dat de bijeenkomsten van de groep zullen bestaan uit een buitenlandse reis in het voorjaar en een conferentie binnen het Verenigd Koninkrijk in september. Dit besluit is een bevestiging van wat in de praktijk al was gegroeid. *De buitenlandse reis voert in 1982 waarschijnlijk naar Nederland in verband met het 50-jarig bestaan van de stichting Menno van Coehoorn.*

Royal Citadel Parade Ground met standbeeld George II

Reasons for building The Citadel

(Over de redenen voor de bouw van de Royal Citadel laten we Mr. JACK CLEMETT van PLYMOUTH REGIONAL GUIDES aan het woord)

When Charles II came to the throne in 1660, Britain was at peace with FRANCE and SPAIN; but friction was developing with the DUTCH, over trade with the American colonies. By 1665*, war had broken out, and the Dutch had a very efficient Naval Fleet. Charles realised the importance of Plymouth as a Channel port, as a safe anchorage and operational base for the British Navy. It was to secure a safe base that the Citadel was built, and because of the importance of the Navy, the Citadel had to be a massive structure.

(For the same reasons a fort of similar construction was built at Tilbury, to protect the Thames shipping).

* 1665-1667 2e Engelse oorlog.

MET DE SIMON STEVINSTICHTING NAAR DE MAGINOTLINIE

Op zaterdag 28 april 1979 – nauwelijks een half jaar na de geslaagde excursie naar La Ferté en Fermont – bood de Simon Stevinstichting haar leden alweer 'een uitstap' naar enkele werken in de Maginotlinie aan. Dat het woord 'alweer' hier in positieve zin opgevat kan worden, blijkt wel uit het feit dat onder de excursiegangers er velen aanwezig waren die ook de vorige keer van hun belangstelling blijk hadden gegeven. Doel van deze reis waren het artilleriewerk Hackenberg en het infanteriewerk Ferme Immerhoff, respectievelijk ten oosten en ten noorden van Thionville.

In verband met de duur van de reis vertrok de luxe touringcar van de Vlaamse Touristenbond – welke ondermeer van een bar voorzien was – 's morgens om zeven uur al uit Antwerpen. Dat het aanvankelijk wat nevelig was deerde de deelnemers in het geheel niet, want alle aandacht was nodig voor de uitgebreide en interessante uiteenzettingen van de heer De Hasque, die wederom de leiding van het bezoek op zich had genomen en die de rijk geïllustreerde excursiegids had samengesteld.

Behalve het ontstaan van de Maginotlinie, behandelde de heer De Hasque ook een aantal technische details en uiteraard de gebeurtenissen in mei 1940. De vastberaden houding van de commandanten der onderscheiden forten stak wel schril af tegen de weifelende houding van het Franse opperbevel!

Na een voorspoedige rit werd het 'petit ouvrage' Ferme Immerhoff bereikt.

Het onderscheid 'ouvrage' of 'petit ouvrage' is gelegen in de kalibers van de aanwezige kanonnen. Als de kalibers onder de 75 mm liggen is sprake van een 'petit ouvrage', een infanteriewerk dus. Deze regel is niet van toepassing op mortieren, zoals in het onderstaande zal blijken.

Wij betraden het fort door het ingangsblok dat in diepe duisternis gehuld was. Op de tast werd de wandeling gemaakt naar de dieselcentrale. Na het starten van de diesels floepten overal in het fort de lampen aan, een duidelijk bewijs hoe de plaatselijke fort-enthousiastelingen hun zaken voor elkaar hadden. Bij het bezichtigen van het interieur vielen vooral de fraaie keuken en de perfect werkende mortiertoren op.

Vervolgens werd – het was ondertussen stralend weer geworden – een wandeling gemaakt over de bovenbouw. Lopend van koepel naar koepel, die in het vredige lichtglooiende heuvelland liggen verspreid, heeft men moeite te beseffen dat men enkele minuten geleden dezelfde wandeling ondergronds gemaakt heeft.

Technische gegevens:

Bouw: 1930-1935. Het enige fort in de Maginotlinie dat eerst geheel uitgegraven is. Zodoende

konden extra voorzieningen worden getroffen die ervoor zorgden dat het ook nu nog in het fort kurkdroog is. Het fort telt vijf blokken:

1. Ingangsblok, bewapend met machinegeweren en een 47 mm-anti-tankkanon. Dit blok is zowel 'entrée-hommes' als 'entrée-munitions'. Bij grotere werken zijn deze ingangen in verschillende blokken ondergebracht.
2. Kazerne, geheel ondergronds. Krachtcentrale met drie diesels. Het koelwater van deze motoren werd gebruikt voor de verwarming van het fort.
3. Blok III bevat een pantsertoren met twee 81 mm-mortieren. De mortierkoepels liggen in tegenstelling tot de kanonkoepels in een kuip, zodat ze uit het voorterrein niet zichtbaar zijn.
4. De blokken I en II tenslotte bevatten elk een intrekbare koepel voor een dubbel 7,5 mm-machinegeweer. Op elk blok bevinden zich een of twee 'cloches GFM', (guetteur-fusil-mitrailleuse), dus vaste koepels bestemd voor observatie en nabijverdediging met lichte mitrailleurs.

Vervolgens werd na een korte rit het grote fort de Hackenberg bereikt. Op een rustige plaats in het zonnetje werd eerst het meegenomen brood genuttigd, waarna door de 'entrée-munitions' het fort betreden werd.

Eerst werd lopend het grote munitiemagazijn bereikt. Allerlei voorzorgen waren getroffen om in geval van ontploffing het fort voor beschadiging te vrijwaren. Door de ligging van de gangen kon de vrijgekomen luchtdruk naar buiten geleid worden. Stalen deuren sloten automatisch het resterende deel van het fort af. Dat dit voorzorgsysteem voldeed bleek in november 1944 toen de Duitsers het magazijn opbliezen. Bij de ontploffing sloeg onmiddellijk de 30 cm dikke stalen deur dicht. Deze deur verhoogde daarbij nog 10 cm omdat de Duitsers op die plaats de gang verbreed hadden. Frappant is dat de Duitsers van dit alles niets wisten en dat er dus aan de apparatuur vier jaar geen onderhoud gepleegd was.

Met de elektrische trein (wat een wind, wat een lawaai!) gingen wij vervolgens naar blok IX waar interieur en exterieur van de intrekbare toren voor twee 135mm-houwitseren werd bezocht. Ook deze koepel lag in een kuip. Eveneens viel in dit blok een 135 mm-houwitser te bewonderen die in een kazemat was opgesteld.

Vervolgens werd, nu door de buitenlucht, naar blok XXV gewandeld. Dit blok, bewapend met geschut en machinegeweren, bestrijkt de antitankgracht, een merkwaardig verschijnsel in de Maginotlinie.

Tenslotte werd aandacht besteed aan blok VIII, een betonnen kazemat voor drie 75 mm-kanonnen. Deze kazemat is tengevolge van oorlogshandelingen zwaar beschadigd en op enkele plaatsen zelfs doorboord (zie foto). Tijdens hun opmars in november 1944 hadden de Amerikanen van deze kazemat veel last. Men wist eerst niet waar het vuur vandaan kwam. Een uit krijgsgevangenschap ontsnapte Franse officier die in 1940 in blok VIII gediend had, lokaliseerde het vuur en hij wist met twee Sherman tanks het blok uit te schakelen. Later werd de beschieting nog eens overgedaan in verband met opnamen voor een militaire propagandafilm.

Op onze terugweg werden in de grote kazerne nog de elektrische centrale en het museum van het fort bezocht. De centrale heeft genoeg vermogen om de stad Thionville van energie te voorzien. De bezichtiging van het fort zoals hier beschreven duurde ongeveer twee uur. Als men dan weet dat het fort negentien blokken telt, kan men zich enig idee vormen over de afmetingen van de Hackenberg dat dan ook het grootste fort van de gehele Maginotlinie

is. Een technische beschrijving evenals een overzicht van de gebeurtenissen in 1940, is in het kader van dit verslag onmogelijk. Daarom hier alleen nog wat cijfers:

Bouw: 1929-1935. 19 blokken, alle in gewapend beton uitgevoerd. 12 km onderaardse gang, waarvan 3,5 km met spoorbaan. Totale oppervlakte ± 300 ha. 19 liften. Garnizoen: 1000 man. Geschut: 5 houwitser van 135 mm, 9 kanonnen van 75 mm, 4 mortieren van 81 mm, 17 anti-tankkanonnen van 47 mm, 17 mortieren van 50 mm, 32 observatieklokken.

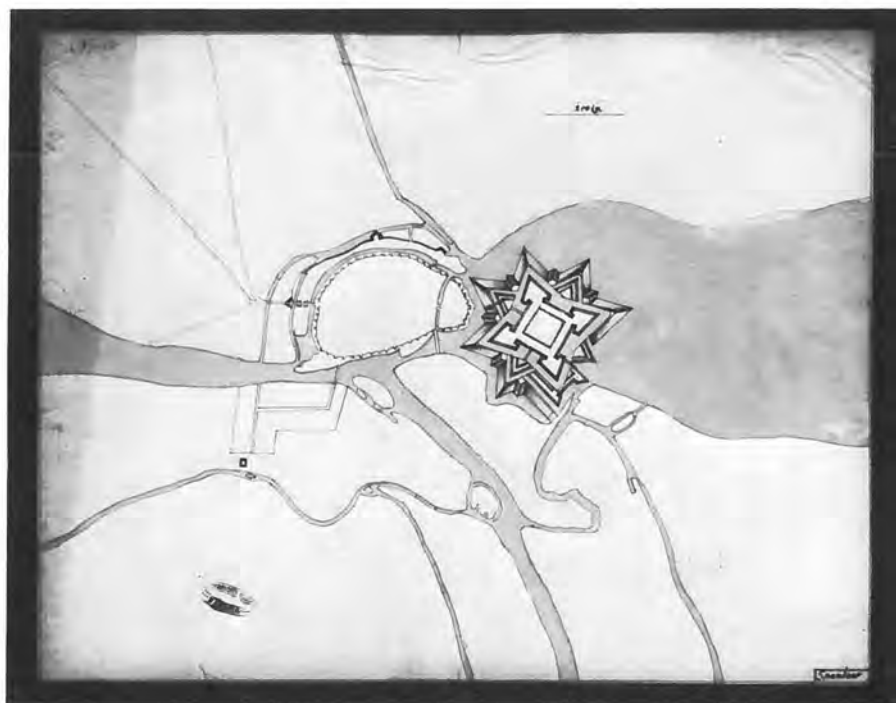
Verkenning van het gehele fort zou 2½ dag vergen. Wie meer over de Hackenberg wil weten raad ik aan de excursie-gids van de Stichting Simon Stevin of het werkje 'La Ligne Maginot – Ouvrages de la région de Thionville' door Paul Gamelin te lezen.

Na het bezoek aan de Hackenberg werd de lange terugreis naar Antwerpen aanvaard, nog slechts onderbroken door een stevige maaltijd in een restaurant aan de Place Mc. Auliffe in Bastogne.

Rond 24.00 uur werd Antwerpen bereikt. De organisatoren, vooral de heer De Hasque, verdienen onze bijzondere dank voor deze buitengewoon geslaagde excursie.

G. Gerrits.

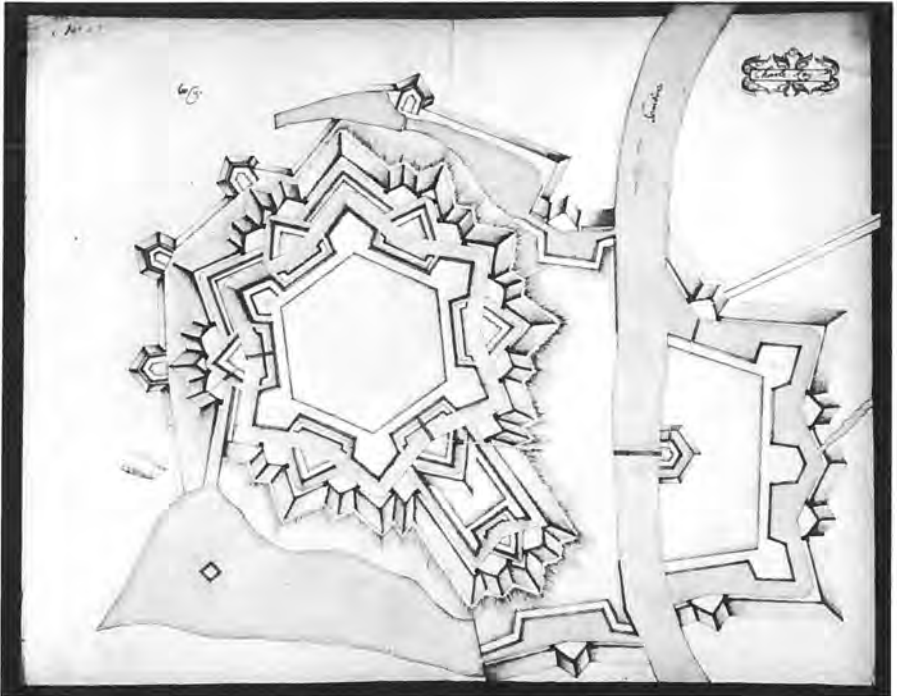
Spandau

FESTUNGSPLÄNE IN DER STAATSBIBLIOTHEK BAMBERG

Hinweise für niederländische und belgische Festungsforscher

Hartwig Neumann

Auf der Suche nach Planmaterial zur Fortifikationsgeschichte von Jülich stiess ich in der Handschriftenabteilung der Staatsbibliothek D-86 Bamberg Domplatz 8 auf eine Folge von Loseblättern, die unter der Signatur H.V.G. 4 fol 28-54 verzeichnet sind. Auf einer Reihe der Festungspläne sind auch die Grundrisse von Festungsplätzen aus dem heutigen niederländischen und belgischen Raume, so dass die hier gegebenen Hinweise den örtlichen Forschern Anregungen sein können:

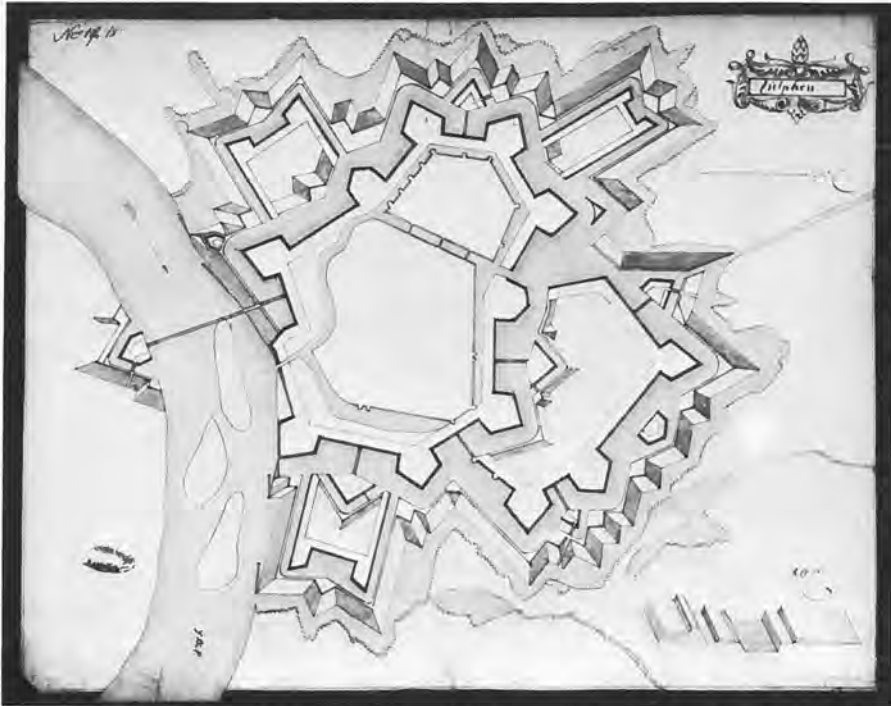

Charleroi

Ath (28), Charleroi (23), Coevorden (34), Crevecoeur (36), Goes (29), Huy (24), IJzendijk (7), Namur (39), Zutphen (18), Zwolle (42), Pinerolo (15), Turin (41), Vercelli (40), Bremen (27), Alt-Breisach (17), Diedenhofen (14), Frankenthal (3?), Fort Louis (26), Le Havre de Grace (25), Orange (19), Rees (5), Saarlouis (22), Spandau (20), und Carte des environs de Mardick & de Dunquerque pour faire connetre l'ecoulement du pais a la mer (und) Plan de L'Ecluse du nouveau Canal de Mardick, 1715 (N.N.), Strassburg (vor 1720) (10), Meppen (33).

Alle Federzeichnungen sind exakt ausgeführt, leicht koloriert, nachträglich auf Karton aufgezogen, Format meist 60 x 48 cm. Es handelt sich um Originale aus dem frühen 18. Jahrhundert aus der Zeit des Spanischen Erbfolgekrieges. Die Pläne sind nicht signiert.

Ath trägt den Hinweis auf das Jahr 1706, Mardick 1715. Texte fehlen. Die sicher unvollständ-

Zutphen

dige Sammlung [in () oben die handschriftlichen Blattnummern] erhielt die Staatsbibliothek vom Historischen Verein Bamberg. Als wichtigen Vorbesitzer spricht J. Petersohn die (bis auf die letzten drei Blätter) aus einer Werkstatt stammenden Pläne dem Artillerieoffizier und Lehrer Leopold Westen (1750-1804) zu. Er sieht sie damit als wichtige Lehrsammlung 'im Ingenieurbildungswesen des spätabsolutistisch-aufgeklärten' Hochstiftes Bamberg an.

L. Westen wurde unter dem vorletzten Fürstbischof von Bamberg, Franz Ludwig von Erthal (1779-1795) zum ordentlichen Lehrer an der durch Westen initiierten Ingenieur- und Zeichnungs-Akademie an der Universität Bamberg ernannt und damit Dozent der Kriegs- und Zivilbaukunst.

An der Staatsbibliothek gibt es noch mehrere z.T. wohl für eine Drucklegung vorgesehene Manuskriptbände mit Texten und Zeichnungen, insbesondere Brückenbauten aller Art. *So von seiner Reise in die Niederlanden 1786/87*, seine 'Vollständige Schule der Fortification bestehend aus 217

Crevecoeur

Unterweisungen . . .’ und sein ‘Vollständiges Lehrgebäude der Bürgerlichen Baukunst . . .’ von 1778 ‘zum gebrauch der scolaren’ (H.V.86, H.V.Msc. 392).

Literatur

PETERSOHN, Jürgen: Eine Bamberger Sammlung von Festungsplänen aus dem Spanischen Erbfolgekrieg, in: Berichte d. Hist. Vereins f.d. Pflege d. Gesch. d. ehem. Fürstbistums zu Bamberg Bd. 97 (1959/60) S. 219-223.

MEYER, Otto: Leopold Westen und seine Ingenieur- und Zeichen-Akademie. Ein Kapitel Bamberger Technik- u. Schulgeschichte des ausgehenden 18. Jh., in: Fränk. Blätter f. Geschichtsforschung u. Heimatpflege, 11. Jg. Nr. 19 (1959) S. 73-76.

Leest u mee?

Feiten en meningen over recente publicaties

Bolwerk der Nederlanden

De vestingwerken van Maastricht sedert het begin van de 13e eeuw

Door L. J. Morreau

Uitg. van Gorcum b.v., Assen 1979.

Gebonden 21 x 26 cm; 368 blz.; 97 afb.; prijs (boekh.) f 125,- (zie ook prijslijst St. M.v.C.)

Van de zo rijke historie van de oudste stad van Nederland, Maastricht, heeft onze correspondent de heer L. J. Morreau de geschiedenis van de vestingwerken, zijnde een essentieel bestanddeel daarvan, afzonderlijk beschreven in dit, als nr. 2 in de serie 'Maaslandse Monografieën' (groot formaat) verschenen boekwerk.

De strategische betekenis van Maastricht is van dien aard geweest, dat de stad zich reeds in de middeleeuwen terdege heeft moeten beveiligen en, wegens haar betrokkenheid in vele oorlogen en perioden van oorlogsdreiging haar verdedigingstelsel in de loop van de volgende eeuwen telkens heeft moeten aanpassen aan de gevaarlijker wordende aanvalstechniek.

Dit gevoegd bij het feit, dat ondanks de grootscheepse ontmanteling na 1867 de stad nog betrekkelijk rijk is aan fraaie restanten van verdedigingswerken uit verschillende tijdperken, waaronder een voor ons land uniek mijngangenstelsel, is het niet verwonderlijk dat de schrijver reeds in de dertiger jaren werd geïnspireerd tot het bestuderen van de vestinggeschiedenis van Maastricht en het publiceren van het resultaat van zijn naspeuringen. Zulks geschiedde o.m. in de plaatselijke pers en in de periodiek 'De Maasgouw' maar het samenstellen van een gedegen boek over de gehele vestinghistorie bleef het hoofddoel en daarvoor heeft de schrijver - zich naast een dagtaak op een geheel ander gebied - volledig ingezet.

De gelegenheid om te kunnen putten uit een zeer grote hoeveelheid archiefgegevens, het kunnen raadplegen van allerhande boeken, geschriften en kaartmaterieel alsmede de bijstand met raad en daad van een aantal deskundigen, waaronder wijlen de heren L. J. Spanjaardt Speckman en W. H. Schukking, ere-voorzitter en ere-lid van onze stichting, hebben de heer Morreau in staat gesteld een zo volledig mogelijk, betrouwbaar en goed gedocumenteerd levensverhaal van de vesting aan de Maas op schrift te stellen.

Voor het schrijven van de Inleiding, behelzende de militair-strategische betekenis van de stad, werd de medewerking verkregen van de sectie Krijgsgeschiedenis van de Landmachtstaf, i.c. de heren drs. J. P. C. M. van Hoof en drs. E. M. P. Ramakers. De samenvatting van de inhoud aan het slot, met vertalingen in de Franse en Duitse taal, werd geschreven door prof. dr. W. Jappe Alberts, voorzitter van de redactiecommissie van de Stichting Maaslandse Monografieën. Laatstgenoemde stichting maakte de uitgave van het boek mogelijk met de financiële steun van diverse overheidsorganen, stichtingen en fondsen. Een wel bestede hulp, want het boek is inderdaad een gedegen stuk werk geworden. Door zijn overzichtelijke indeling, uitstekend verzorgde druk en talrijke afbeeldingen bovendien een aantrekkelijk boek, dat in een behoefte voorziet.

Bleef de betekenis van de vesting Maastricht niet beperkt tot de enge omgeving van de stad - de naam Bolwerk der Nederlanden kreeg zij waarlijk niet voor niets - evenmin beperkt zich de waarde van dit boek tot een regionale kring belangstellenden. Integendeel, het boek hoort thuis op de boekenplank van elke liefhebber van vestinghistorie in West-Europa.

E

Littel, A. (1978). De oude vestingwerken in de provincie Utrecht: verslag van een onderzoek naar hun waarde voor het natuurbehoud. Utrecht: rapport 1978-19 Staatsbosbeheer, Consultantschap voor Natuurbehoud in de provincie Utrecht, 2 delen. Deel A: 156 pp, Deel B: 54 kaarten, 78 pp tabellen. (niet in de handel – wél aanwezig in bibl. St. M.v.C.)

In twee forse banden zijn de gegevens samengebracht die door de heer Littel in en rond de Stichtse forten zijn verzameld gedurende een onderzoek van enkele maanden.

Van een zestigtal forten, linies en batterijen zijn recente en oudere natuurwetenschappelijke gegevens verzameld. Nog niet eerder is zo'n complete inventarisatie op deze manier gebundeld. Ofschoon de wijze van samenbrengen van de gegevens in deel B meer voor de ingewijden is, moet het van veel belang worden geacht dat thans zoveel gegevens zijn vastgelegd. De waarde ervan zal met name over enkele jaren worden bewezen wanneer nieuwe inventarisatiegegevens hierbij kunnen worden gevoegd. Tevens zal het dan mogelijk zijn conclusies te trekken uit de wijze van beheer en gebruik van het fort en de invloed hiervan op de biologische waarde. Mogelijk zal het anderen stimuleren van de forten meer biologische gegevens te verzamelen want het zou toch wel bijzonder treurig zijn indien blijkt dat er werkelijk geen nachtegalen meer bij de forten voorkomen.

In deel A zijn op overzichtelijke wijze deze zestig forten, lunetten enz. vermeld. Van ieder fort wordt naar bestaande literatuur verwezen. Tevens zijn gegevens vermeld over historie en huidige bouw, het eigendom en beheer, een kenschets van de vegetatie en idem voor de fauna. Iedere kenschets wordt besloten met een korte evaluatie en suggesties voor het beheer. Het voert te ver in dit kader een lijn aan te geven waarin de waarde van de forten voor de belangen van natuur- en landschapsbescherming wordt verduidelijkt.

Uit het rapport kan wel de conclusie worden getrokken dat cultuurhistorische en natuurwetenschappelijke belangen uitstekend zijn te combineren mits ook beide in de beheersdoelstellingen tot uitdrukking worden gebracht. Het verlies van de actuele betekenis van de forten voor het doel waar zij van origine voor zijn opgericht behoeft niet in te houden dat deze twee belangen niet in lengte van jaren blijvend kunnen worden gediend. Het is te hopen dat het Staatsbosbeheer veel van deze objecten kan verwerven en mede in overleg met de Stichting Menno van Coehoorn tot een adequaat beheer kan komen. Ander gebruik van de forten leidt vrijwel steeds tot een vermindering van genoemde waarden.

Het onderzoek dat aan het rapport ten grondslag ligt werd betaald door het Ministerie van Sociale Zaken. De publicatie van het rapport is behalve door het Staatsbosbeheer mede mogelijk gemaakt door hulp van de Stichting Menno van Coehoorn en de Stichtse Milieufederatie. Voorwaar een goed stuk samenwerking waarmee duidelijk wordt dat forten goede bolwerken zijn ter verdediging van veel nadelige invloeden van buitenaf.

Utrecht, 8 februari 1980,

Drs. J. A. van der Ven

'Op speurtocht naar vroegere verdedigingswerken op Voorne', artikelenreeks in de 'Nieuwe Brielse Courant', juli-oktober 1979.

Onze correspondent voor Zuid-Holland I, de Brielse gemeente-archivaris J. Klok, maakt in een 17-tal in de Nieuwe Brielse Courant gepubliceerde artikelen een populaire wandeling langs bestaande of herkenbare restanten van oude verdedigingswerken op het eiland Voorne. Natuurlijk gaat een groot aantal van die artikelen over de ontwikkeling van de verdedigingswerken van de stad Brielle – wie immers heeft een betere toegang tot het rijke stadsarchief dan zijn beheerder! Nu is die ontwikkeling zeer boeiend: de stad Brielle nam, dank zij haar gunstige ligging nabij de Maasmond, al heel spoedig de taak van de Heren van Voorne, die op hun hof te Oostvoorne resideerden, over. Omstreeks 1340 omwald en omgracht, een eeuw later om-

muurd (onder de wal tussen de huidige bastions VII en VIII gaat nog een stuk van de stadsmuur schuil); werden de werken later zo sterk verwaarloosd, dat de Watergeuzen de stad in 1572 nagenoeg zonder slag of stoot konden innemen. In 1575 opnieuw versterkt werd Brielle in 1585, met Vlissingen en Rammekens, pandstad voor een Engels garnizoen. In 1616 besloten de Staten-Generaal het bondgenootschap met Engeland op te zeggen en vertrok het Engelse garnizoen. Er volgde een modernisering van het verdedigingssysteem naar ontwerp van de ingenieur Tobias Commersteijn (1633), in 1702 gewijzigd met handhaving van het oud-Nederlandse stelsel. Bouw van de Langepoort (1703), Zuidpoort (1705) en Kaaiport (1709), drie ravelijnen en een stenen beer. In hoofdzaak is deze situatie tot op de huidige dag onveranderd gebleven.

Maar behalve aan Brielle schenkt Klok in zijn 'wandelingen' ook aandacht aan andere interessante objecten op het eiland, b.v. de restanten van het Huis te Oostvoorne, de ruïne van Ravenstein in de tuin van het Ambachtshuis te Heenvliet, de 'Stenen Baak' en de gereconstrueerde kogelgloeioven, de forten Penserdijk en Noorddijk (beide uit 1883 en nu eigendom van de Stichting Het Zuidhollands Landschap) en tenslotte de vesting Hellevoetsluis, waarvan de restauratie helaas maar niet van de grond schijnt te kunnen komen.

En passant wijst de auteur op tal van relictten in het landschap, die getuigen van het militaire verleden: voormalige batterijen met verlande grachten, oude grenspalen ter afbakening van militair terrein, inundatiesluizen met bijbehorende werken. al met al een uitstekend, goed gedocumenteerd overzicht, dat er zeker toe zal bijdragen de publieke belangstelling voor deze objecten aan te moedigen!

vdM

Spectrumatlas van de Nederlandse landschappen. Uitg: Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1979, gebonden, afm. 24 x 32 cm, 272 blz., prijs f 24,90.

Deze met steun van het Ministerie van CRM tot stand gekomen Atlas werd samengesteld onder leiding van Prof. Dr. M. F. Mörzer Bruyns en R. J. Benthem; medewerkers waren een 25-tal deskundigen, die elk een onderwerp of één van de 23 geografisch te onderscheiden gebieden voor hun rekening namen. In evenzovele goed aansprekende kaarten en honderden, ronduit prachtige, foto's van J. v.d. Kam wordt een helder en zeer bevattelijk beeld van de landschappen gegeven.

In de Atlas wordt in het bijzonder ingegaan op het ontstaan van de landschappen en de invloed van de mens daarop. Naast bewondering voor hetgeen nog over is wordt nadrukkelijk aangegeven welke negatieve ontwikkelingen gaande zijn. Door de grote oplage en verspreiding, alsmede de kwaliteit van het gebodene mag men hopen, dat de betrokkenheid van velen in positieve zin wordt beïnvloed.

Onze Stichting mocht een zeer bescheiden bijdrage leveren in de vorm van een advies m.b.t. de invloed van de stelling- en vestingbouw op het landschap. E.e.a. resulteerde in een (o.i. ietwat te beknopt) hoofdstuk 'Het krijsbedrijf in het landschap'. Een luchtfoto van Willemstad werd helaas averechts afgedrukt. Maar overigens: een prachtig en naar verwachting hoogst nuttig boek!

J.S.

'Natuurwaarden en Cultuurwaarden in het landelijk gebied'. Een inventarisatie: uitgevoerd door de Bolwerkgroep onder auspiciën van de Natuurbeschermingsraad, in opdracht van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Uitg. Staatsuitgeverij - 's-Gravenhage, 1979; 33 blz., 2 krtn. Niet in de handel - wél aanwezig in de bibl. St. M.v.C.

Dit adviesrapport is door de Natuurbeschermingsraad uitgebracht op verzoek van de Staatssecretaris van CRM gedaan bij brief van 11 april 1972 en in het kader van de voorbereiding van de Derde Nota over de Ruimtelijke Ordening in Nederland.

Daarom is een inventarisatie uitgevoerd van terreinen en objecten die van nationaal belang mogen worden geacht voor het natuur- en landschapsbehoud. Voor de inventarisaties van cultuurwaarden heeft dit de aanzienlijke beperking opgeleverd tot 'cultuurhistorische elementen en structuren, die vanouds als karakteristieke beeld dragers voor de Nederlandse cultuurlandschappen hebben gefungeerd', waarmee dus stedelijke bouwkunst en archeologische objecten merendeels buiten beschouwing bleven. Niettemin is het werk aanzienlijk van omvang geweest (6 jaar!). Omdat een echt veldonderzoek van geheel Nederland niet mogelijk was, heeft men de terreinkennis en archiefgegevens van allerlei deskundigen ('de Bolwerkgroep') bijeengebracht, en de terreinen en objecten die aan bepaalde, afgesproken criteria voldeden op kaarten afgebeeld.

Voor de St. M.v.C. is het belangwekkend dat ook de nog bestaande vestingwerken op de Cultuurwaardenkaart zijn weergegeven (peildatum 1970). Men kan er kritiek op hebben dat hiervoor geen criteria zijn vastgesteld, doch de gegevens uit de Atlas van de St. M.v.C. heeft overgenomen, voor de zuidelijke provincies met eigen inventarisaties aangevuld. Ernstiger is de onzorgvuldigheid waarmee de linies zijn aangegeven: soms met overdreven symbolen (liniedijk Haarlemmermeer en Den Helder), soms in het geheel niet (Grebbelinie). De kaart-schaal (1:250.000) staat niet toe dat de kaarten een belangrijke rol spelen bij locale vraagstukken. Dat was ook niet het doel van deze inventarisatie. Ondanks genoemde feilen, valt het op prijs te stellen, dat het werk van onze Stichting op deze wijze is gehonoreerd, en dat voortaan bij allerlei plannen die op rijksniveau worden voorbereid ook - zij het in globale zin - met de aanwezigheid van vestingwerken rekening kan worden gehouden.

Ad Littell.

'Duitse bunkers in Nederland', door R. Rolf. Amsterdam 1979; afm. 15 x 10 cm², paperback 175 blz. *f. 25. -*

Na de capitulatie van de Duitse bezetters in mei 1945 werden in opdracht van de Minister van Oorlog de door de Duitse Weermacht in Nederland gebouwde verdedigingswerken in tekening gebracht en geregistreerd. Het daartoe opgerichte Bureau Registratie Verdedigingswerken (B.R.V.), een bureau behorende tot het Directoraat Gebouwen, Werken en Terreinen, heeft het omvangrijke karwei van het in kaart en zoveel mogelijk in tekening brengen van de duizenden verdedigingswerken (w.o. ± 1500 zware gewapend beton schuilplaatsen en gevechtsoptellingen) in enkele jaren geklaard. Het documentatiemateriaal, na de opheffing van het B.R.V. ondergebracht in het archief van de Commandant in het 2e Geniecommandement, is sindsdien veelvuldig benut voor bouwtechnische zaken, de afwikkeling van beheerszaken en schadekwesities e.d. en voorts uiteraard voor studiedoelinden.

Tot heden verschenen nog geen Nederlandse publicaties, waarin de gehele materie werd samengevat en met behulp waarvan een min of meer compleet en overzichtelijk beeld van de Duitse versterkingskunste activiteiten in Nederland kan worden verkregen.

Veel informatie over de Duitse kustverdediging kan men vinden in:

'Van capitulatie tot capitulatie' door D. A. van Hilten (Uitg. A. W. Sijthoff, Leiden 1949), waarin uitgebreid de verdedigingsvoorbereidingen van de Duitsers en de gevechtshandelingen in Nederland in de periode 15 mei '40 - 5 mei '45 worden beschreven. Van Hilten beperkt zich wat de versterkingen betreft echter tot de tactische grondslagen en de organisatorische en operationele kanten.

Het 'Wetenschappelijke Jaarbericht' - 1950 van de Vereniging ter beoefening van de Krijgswetenschap. Daarin geeft J. Kroes een goed onderbouwde beschouwing over de betekenis van de duurzame versterkingen in de moderne oorlogvoering met o.m. een samenvatting van de Duitse activiteiten en ervaringen op dat gebied in West-Europa in 1940-'45; meer in het bijzonder over de bouwtijd, de bouwkosten, het weerstandsvermogen en de toe te passen tactiek bij aanval en verdediging.

Een werkgroep van de Universiteit van A'dam heeft in 1978 o.m. de bewerking van het overvloedige materiaal van het B.R.V. ter hand genomen en onlangs het eerste deel van haar studierapporten gepubliceerd. In dit rapport wordt kort en duidelijk uiteengezet hoe de Duitse instanties in bezet Nederland in elkaar zaten (en elkaar in het vaarwater zaten) en vooral hoe de kustverdediging, de ATLANTIKWALL, tot stand kwam. Wij weten allemaal wat het uiteindelijke resultaat van die (voorgenomen) kustverdediging is geweest, maar het is slechts weinigen bekend welke grote inspanningen de Duitsers zich hebben getroost om de Nederlandse kust voor landingen ontoegankelijk te maken. Rolf geeft daartoe een uitstekende handreiking: Hij geeft niet alleen het organisatorische kader, waarin zoveel werken tot stand kwamen, maar vooral een volledig beeld van de aard en omvang der verdedigingswerken, alsmede tekeningen (100 blz.) en andere relevante technische gegevens van alle voorkomende typen. De wijze, waarop zijn boekje is opgezet, roept herinneringen op aan de welbekende 'Verzameling van genietechnische gegevens' (V.S. 5-1), méér nog aan V.I.S. VII - 'Het bouwen van zware gewapend beton schuilplaatsen' met de mooie verzameling tekeningen (Uitg. KMA 1928).

Het boekje vormt een onmisbare grondslag voor verdere studiën en publicaties (die volgens schrijver zullen volgen), maar ook en vooral voor identificatie van de honderden voormalige verdedigingswerken, die in ons land nog voorkomen. Het valt te betreuren, dat het werk is uitgegeven in de vorm van een zo weinig duurzame paperback.

J. Smeep

Mr. Ch. Robbins, officier bij de U.S.N. zond ons twee recente boeken over American Seacoast Defence:

1. Seacoast Fortification of the United States – An Introductory History – Dr. E. R. Lewis – ISBN 0-915268 – 28 – 2 (bij bestelling te vermelden) (19 x 26 1/2 cm – 145 blz, ill. – \$ 5.95 ingen. + ca \$ 2.– postage en \$ 14.95 geb. + ca \$ 3.– postage)

Een aantrekkelijk en informatief boek over de ontwikkeling en de taken van de Amerikaanse kustverdediging sinds de Civil War tot en met WO II. Talrijke illustraties van goede kwaliteit betreffende vele forten en hun bewapening.

2. Defender of Chesapeake – The Story of Fort Monroe – P. Weinert Jr & Robert Arthur – ISBN 0-915268-20-5 (bij bestelling te vermelden) (15 x 23 cm – ca 300 blz. ill. – geb. \$ 12.95 + ca \$ 4.– postage)

Chesapeake is de diepe baai nabij Washington. In 1609 de eerste Engelse kolonisten, die zich weten te handhaven. Eerste contacten met Indianen – niet onvriendelijk. Later met Spanjaarden, Fransen en Nederlanders – minder vriendelijk! Zorg voor kustverdediging een hunner eerste zorgen: ideale plek aan de baai, waar een versterking wordt gebouwd: „Old Point Comfort”. Later, naar blijkt, ook de meest geschikte plaats voor de bouw van Fort Monroe (1823) dat de zeearm zal moeten beheersen. Wie de geschiedenis van Fort Monroe wil bestuderen – en dat is een boeiend verhaal – doet er goed aan een beknopte geschiedenis van de V.S. eraast te leggen, zó zijn beide met elkaar verweven. De auteurs hebben wel een onvoorstelbaar gedetailleerd en tijdrovend onderzoek moeten plegen om een werk met zoveel feitenmateriaal, zich uitstrekkende over ca 1 1/2 eeuw, aan te bieden. Dit grootste fort van vóór de Civil War, dat later vooral de kustartillerie tot trainingsbasis diende en thans nog als zetel van TRADOC (= US Training and Doctrine Command) in gebruik is heeft een bewogen geschiedenis.

Ondanks de massa details die meer van belang zijn voor insiders, is het werk een menselijk verhaal, vooral in de hoofdstukken betreffende de Civil War. De na de capitulatie gevangenen genomen president der zuidelijken, Jefferson Davis, onderging er een langdurige en uiterst krenkende krijgsgevangenschap totdat de publieke opinie, ook in het noorden, zich daartegen begon te verzetten. Goede illustratie, waarvan een groot deel historisch fotomateriaal verschaffen de lezer, die zich een voorstelling van dit fort met zijn eertijds machtige bewapening wil maken, een goede steun.

T.

Beide boeken te bestellen bij Leeward Publications, Inc. P.O. Box T 149, Annapolis Maryland 21404

Beschadiging mijngangen Maastricht zie blz. 100.

MEDEDELINGEN OVER HISTORISCHE VESTINGWERKEN

(De vermelding van bladzijden en nummering achter de plaats/objectnamen heeft betrekking op de plaats waar deze in de Atlas van Historische Vestingwerken – voor zover verschenen – worden beschreven)

Groningen

Bourtange (gem. Vlagtwedde) (blz. 4/nr 11) zie blz 67

Friesland

Leeuwarden (blz 13/nr VI).

De oostelijke face van de Hoeksterdwinger (bastion) werd een silhouet gegeven dat de oude vorm en functie flauw in herinnering brengt; er zijn plannen om de 19de eeuwse bruggehoofden die op die plaats functieloos de gracht insteken te verwijderen. In het Fries Museum was een tentoonstelling gewijd aan de tuinarchitect L. P. Roodbaard, onder wiens leiding in de eerste helft van de vorige eeuw de friese hoofdstad ontmanteld werd.

Dokkum (blz. 13/nr. II)

Tussen het Westerbolwerk en een parkeerterrein buiten de wallen werd een houten voetgangersbrug geslagen. Het voornemen om nabij het Oosterbolwerk een flinke muur op te trekken rond een parkeerterrein kon niet op bijval van de bevolking en haar vertegenwoordigers rekenen, ofschoon het Oosterbolwerk dan tegelijkertijd zou worden opgehoogd tot de oorspronkelijke hoogte. Voorlopig is de situatie bij het oude gebleven.

Guicciardini: Caerten van Alle de Nederlanden

Wyckel

De verzakkingen in de hervormde kerk te Wyckel bleken zulke ernstige vormen aan te nemen, dat het grafmonument van Menno van Coehoorn gevaar loopt te worden beschadigd. Voor kerk en toren liggen de restauratieplannen klaar, maar men wacht nog op beslissingen die de middelen moeten verschaffen.

Drente

Coevorden (blz 18/nr. 1)

De burgemeester heeft tijdens een persoonlijk bezoek een toelichting gegeven op de plannen van de gemeente te trachten tot de restauratie van de nog resterende gedeelten van de vesting over te gaan. Zie ook blz 64.

Overijssel

Deventer (blz. 1/nr. IV)

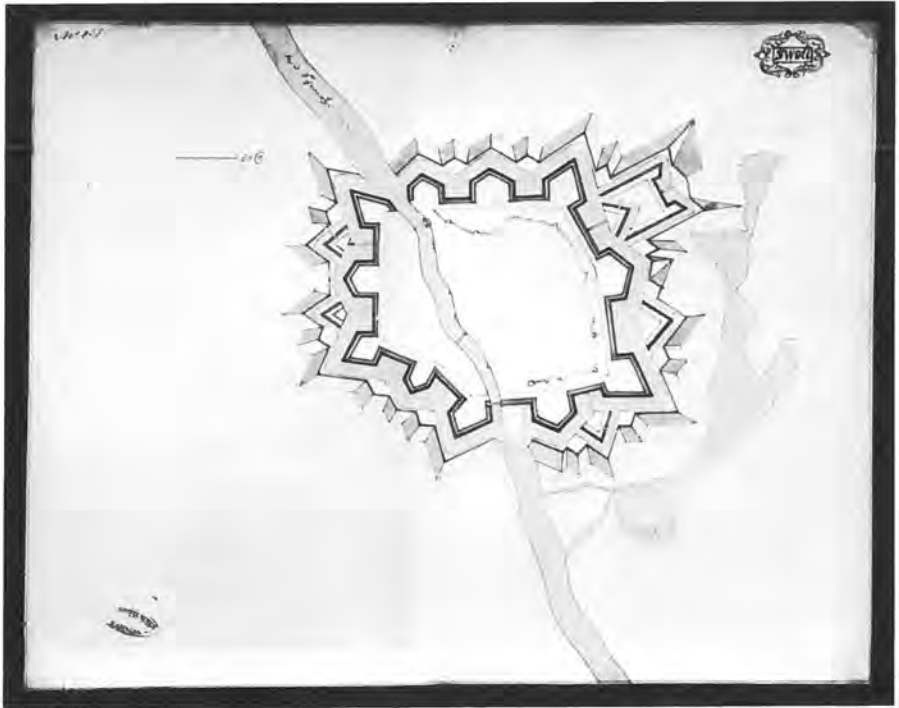
Nabij de v.m. Vispoort is men begonnen met conserveringswerkzaamheden van de muurfragmenten van de buitenste verdedigingsgordel.

Harrevelderschans (blz. 8/nr. 4)

Nadat, als eerste aanzet, de gracht was uitgediept en het binnenterrein was opgeschoond, kon door het uitblijven van verdere financiële steun, tot nu toe geen vervolg worden gegeven aan de restauratie van de schans. Zie jb. 1978 (blz. 96).

Zwolle (blz 7/nr XIX).

In jb. 1978 werd over de voorgenomen bouw van een parkeergarage Rodetorenplein/Jufferenwal bericht. De gemeente heeft onze Stichting verzocht een beoordeling in eerste instantie te geven t.a.v. een aantal plannen welke door de gem. monumentendienst werden opgesteld.

Zwolle: Staatsbibl. Bamberg (zie blz. 77)

Verontruste begunstigers melden ons dat de herstelwerkzaamheden aan de Waltorens waren gestaakt. Wij vernemen echter, dat de Pelsertoren zal worden gerestaureerd naar 15e eeuwse trant met gekanteelde bovenkant en een traptorentje; de Wijnträgerstoren wordt geconserveerd in de huidige toestand. De kap, welke i. v. m. de restauratieplannen al was verwijderd, zal dus niet worden herplaatst, hetgeen valt te betreuren.

Gelderland

Doesburg (blz. 5/nr. VIII)

In het ontwerp-bestemmingsplan 'Landelijk gebied Noord' is o.m. de Hoge Linie betrokken. Er zijn sportterreinen geprojecteerd op het glacis vóór de gracht, hetgeen onzes inziens niet storend behoef te zijn. (zie ook verslag correspondentendag blz. 45)

Elburg (blz. 7/nr. X)

Eind november 1979 is een begin gemaakt met het planten van jonge bomen op de stadswallen, ter vervanging van de oude beplanting die wegens iepziekte moest worden geroid.

Groenlo (blz. 8/nr. XII)

De restauratiewerken aan de stadswal zijn in de loop van 1979 voltooid. De ingediende en in behandeling genomen subsidie-aanvraag voor overeenkomstige werkzaamheden aan andere onderdelen van de omwalling werd tot op heden niet gehonoreerd.

Tiel (blz. 17/nr. XXIII)

Op 7 november 1979 vond de feestelijke opening plaats van de geheel herbouwde Waterpoort. Daartoe uitgenodigd door het gemeentebestuur was ons hoofdbestuur daarbij aanwezig, vertegenwoordigd door Jhr. ir. A. L. v.d. Brandeler.

Wij zijn verontrust over berichten betreffende plannen tot verlegging en ophoging van de Waalkade. Bij daadwerkelijke uitvoering van de plannen zal het huidige rivierfront geheel verloren gaan en zal de laatste 100 m. oude stadsmuur achter de nieuwe dijk worden weggestopt. E.e.a. heeft onze aandacht.

Zaltbommel (blz. 18/nr. XXV)

Een beplantingsplan voor de stadswallen is in de maak. Onze stichting zal naar wij verwachten daarin worden gekend.

Utrecht

Algemeen.

Basisplan Noorderpark.

Binnenkort zal door de Provinciale Planologische Commissie in de provincie Utrecht het Basisplan Noorderpark in behandeling worden genomen. Dit betreft een plan voor recreatie, natuurbeheer en landbouw in het Noorderparkgebied, gelegen ten noorden van de stad Utrecht. In het plangebied liggen 7 forten. In een brief aan de P.P.C. hebben wij erop aangedrongen, naast de landschapsbescherming en het natuurbehoud, in het plan ook waarborgen in te bouwen tot behoud van de cultuurhistorische waarden in het gebied.

Utrecht-Vredenburg (blz. 5/2e al.)

Een gedeelte van het noord-oostelijke bastion van het voormalige kasteel Vredenburg is gerestaureerd. De omringende waterpartij, welke enkele meters beneden het straatpeil ligt, blijkt steeds meer een verzamelplaats van straatvuil te worden. De gemeente overweegt nu het water te dempen en de beschikbare ruimte bij het aangrenzende terras te trekken.

Utrecht-Lepelenburg (blz. 5/VII)

(zie ook jb. 1978 blz. 98). Onze stichting heeft het gemeentebestuur niet kunnen bewegen dit bolwerk als 16e – vroeg 17e eeuws verdedigingswerk te doen restaureren. Wel zou de gemeente iets voelen voor onze suggestie om dan op het terrein een maquette te plaatsen die de situatie van het oude bolwerk uitbeeldt.

De Grebbelinie (blz. 9/alg.)

In een brief aan B. en W. van de gemeente Scherpenzeel heeft de Stichting ervoor gepleit bij de ontwikkeling van het voorbereidingsbelsuit betreffende het zg. Plan Boskamp aldaar, voorwaarden te scheppen om de daarin gelegen tankhindernis uit de dertiger jaren (voorbeeld van een zg. asperge-versperring), voorheen deel uitmakende van de voorposten-verdediging in dat deel van de linie, te behouden.

Vervolg Grebbelinie (Renswoude) – (blz. 10/nr. 12)

Op de objecten Groeperkade, Werk aan de Daatselaar, Werk op de Roffelaarskade, Werk aan de Engelaar, thans deel uitmakende van het natuurreservaat 'Voormalige Grebbelinie', werden door de beherende instantie (Staatsbosbeheer) in de loop van 1978&79 omvangrijke cultuurtechnische werkzaamheden verricht. Het merendeel van de (nagenoeg verlande) grachten werd uitgebaggerd, terwijl wallen, berm en grachtboorden weer onder profiel werden gebracht. De duikersluis in de Linie van Jufferwijk werd geheel gerestaureerd. Voorts werd het nodige saneringswerk aan geboomte en struikgewas verricht en werden de begrenzingen, waar nodig, aangepast aan de authentieke situatie. Verheugend nieuws voorwaar!

Schans te Woudenberg (blz. 11/nr. 1)

(Zie ook jb. 1977 en 1978)

De Provinciale Planologische Commissie in de provincie Utrecht is van mening dat de bouw van een openbaar gebouw op het terrein van de schans aanvaardbaar zou zijn. Wij blijven dit standpunt afwijzen.

Lunetten (blz. 20/nr. 18)

Wij vernamen dat de gemeente Utrecht thans ook Lunet III op de Houtense Vlake van Defensie zal overnemen. Lunet IV was reeds eerder in handen van de gemeente overgegaan. Het is de bedoeling dat alle 4 aanwezige lunetten deel gaan uitmaken van het toekomstig stadspark Lunetten (Zie jb. 1977 blz. 81 en jb. 1978 blz. 98)

Fort Rijnauwen (blz. 21/nr. 24)

Het gemeentebestuur van Bunnik heeft een voor-ontwerp bestemmingsplan voor het gebied Rijnauwen opgesteld.

Met de natuurbeschermingsconsulent van het Staatsbosbeheer in de provincie Utrecht wordt thans overleg gepleegd over het gebruik van enkele ruimten in het fort t.b.v. doeleinden van monumentenzorg.

Tussen vertegenwoordigers van de Nederlandse Jeugdbond tot Bestudering van de Geschiedenis (N.J.B.G.) en onze Stichting is overleg gaande met als doel te komen tot een samenwerkingsvorm inzake onderhoud van vestingen. Naar wij verwachten zal dit jaar, bij wijze van experiment, een werkkamp van de N.J.B.G. worden gehouden op het fort Rijnauwen. Daarbij zullen de deelnemers, onder leiding van een deskundige beheerder, eenvoudige onderhouds- en herstelwerkzaamheden verrichten.

Amersfoort-stadsmuur (blz. 1/nr. 1)

De restauratie van de 4e fase is met de reconstructie van een Arkeltorentje afgesloten. Stemmen gaan op om de restauratie van de overige circa 300 m. lange stadsmuur langs de St. Anna-sstraat voort te zetten. Van het muurgedeelte langs voornoemde straat zijn de schildmuur, de borstwering, de steunberen en de weergang grotendeels verdwenen. Omstreeks 1560 werd de nu nog aanwezige aarden wal opgeworpen.

Noord-Holland

Enkhuizen (blz. 7/nr V)

Naar verwachting zullen in 1980 aan de Dromedaris of Zuidpoort, welke als cultureel centrum in gebruik is, herstelwerkzaamheden worden verricht en zal ook het interieur worden opgeknapt. In 1981 hoopt men de kap en het torentje van de Koepoort te restaureren.

Hoorn (blz. 10/nr VII)

Van de Hoofdtoren, welke als restaurant in gebruik is vertoont het metselwerk hier en daar nogal wat gebreken. Restauratie wordt voorbereid. Van de Oosterpoort zal de restauratie over enkele maanden zijn voltooid.

Medemblik (blz. 11/nr VIII)

Verscheidene werken, zoals het kasteel Radboud ca. en de stadswallen, vertonen tekenen van degradatie.

Weesp. (blz. 17/XIII)

Herbestemmingsplan, waarin het torenfort aan de Ossenmarkt is gelegen, is in concept gereed. De bedoeling is om aan het fort een recreatieve bestemming te geven. De kosten van het realiseren hiervan zijn echter zo hoog dat zij momenteel nog een beletsel vormen voor de restauratie.

Het fort waarin voor oefeningsdoeleinden branden hadden gewoed, is nu echter schoon-gemaakt en hermetisch afgesloten.

De minister van CRM gaf geen toestemming tot het verwijderen van de dekkingswal en de steunmuren. (zie jb. 1977-blz. 84)

Muiden. (blz. 21/ nr. 4)

De Westbatterij, het torenfort aan de monding van de Vecht, nadert een grote stap in zijn restauratie. De gietijzeren ramen, voor welke vervaardiging de stichting een subsidie verleende, zijn gereed. Enige daarvan zijn reeds onderweg naar het fort om daar door de padvindersgroep die reeds lang met de restauratie van het fort bezig is, te worden aangebracht.

Gebouw E, het fort achter de Welkoop, wordt volgens een door Monumentenzorg goedgekeurd plan door de gemeente ingericht als brandweerkazerne. Gebouw D, de kazerne aan de Kazernestraat is aangekocht door de gemeente. Er zijn besprekingen gaande om de bovenverdieping in te richten als openbare leeszaal, terwijl voor de begane grond nog een passende bestemming wordt gezocht. Er bestaat vanuit de burgerij veel belangstelling om deze als vergaderruimte te mogen gebruiken. Uitwendig zal de kazerne geen veranderingen ondergaan.

Naarden (blz. 14/16/nr XI b)

De meest opvallende activiteit in de vestingwerken van Naarden is in 1979 en vooral in de eerste maanden van 1980 het kappen van grote aantallen zieke iepen geweest. (ca. 80% van het bomenbestand). Staatsbosbeheer heeft de eis gesteld dat de zieke bomen vóór 1 april gekapt moeten zijn, dus vóór het moment van het uitvliegen van de kevers die de schimmel welke de ziekte veroorzaakt overbrengen. Het plan van Staatsbosbeheer brengt een herplantingsplicht met zich mee. Dit plan wordt nu opnieuw bezien, eventueel in overleg met de Stichting Menno van Coehoorn. De vesting krijgt hier en daar een totaal ander aanzien. Het grootste deel van de getroffen houtopstand was nog betrekkelijk jong, n.l. ten hoogste dertig jaar.

Vorbereidingen worden getroffen voor de plannen tot restauratie van het bastion Oranje. De restauratie van de Utrechtse Poort is aanbesteed en gegund, met inbegrip van de courtine vanaf deze poort tot aan het Bastion Oranje. Buiten de poort, waar in de binnen-vestinggracht reeds lang een dam ligt waarover de weg loopt die vroeger door de Utrechtse Poort (samen met de rails van de stoomtram) ging en daar nu langs heen gaat, wordt de dam reeds verwijderd. Over het aldus ontstane nieuwe grachtgedeelte wordt een houten brug gelegd, vrijwel gelijk aan die welke vroeger buiten de poort aanwezig was. Het oude, nog in de grond aanwezige landhoofd wordt daarvoor gebruikt.

Het ravelijn tussen de bastions Turfpoort en Nieuw Molen (in de volksmond 'Het' ravelijn), waar de burg. van Wettumweg gedeeltelijk overheen loopt en waarop een plantsoen is aangelegd dat geheel afwijkt van de oorspronkelijke vormen van het ravelijn, zal in een staat worden

gebracht die weer zoveel mogelijk overeenkomt met die vormen. Door de wijze van bestraten van de verkeersweg zal zelfs de daar nu geheel verdwenen vorm van het ravelijn opnieuw te zien zijn. Het monument voor de gevallen in de tweede wereldoorlog blijft natuurlijk op het ravelijn gehandhaafd. Ook het ravelijn tussen de bastions Nieuw- en Oud Molen, waar nu de padvindergroep St. Olav zijn troephuis heeft ('Het Dek') zal zoveel mogelijk in zijn oorspronkelijke staat worden teruggebracht.

Voor deze operaties zal de waterstand in de binnenvestinggracht plaatselijk een halve meter worden verlaagd gedurende de restauraties. Voor de doorstroming van het water worden de niet afgedamde gedeelten van de gracht door een pijpleiding met elkaar verbonden.

(Zie ook foto Nieuw Molen, blz. 118)

Fort bij Hoofddorp (blz. 31/nr. 13)

De plannen om in het fort een bowling-centrum te vestigen schijnen nog steeds te bestaan. Daarvoor zullen verbouwingen moeten plaatsvinden. Omdat het silhouet van het fort in geen geval mag worden aangetast, zijn wij voornemens de bouwplannen nauwlettend te volgen.

Kustfort IJmuiden (blz. 31/nr. 19)

Dankzij de medewerking van Rijkswaterstaat te IJmuiden, werd een bezoek gebracht aan het fort, dat sedert de totstandkoming van het Noorderbuitenkanaal op een eiland midden in de haven ligt. Behalve het oorspronkelijke fort liggen er nog tal van voormalige Duitse verdedigingswerken uit de jaren 1940/1945 op het eiland, die voor een deel op- of tegen het Nederlandse fort zijn aangebouwd. De droge gracht, die oorspronkelijk rondom het fort lag, is grotendeels dichtgegooid. Slechts aan de zuidzijde is een gedeelte daarvan nog over. Het bomvrije gebouw is, vooral inwendig, zeer ernstig vernield en weinig meer dan een ruïne. Van de oorspronkelijke bewapening van het fort is alleen de pantserbatterij aan de zeezijde nog over. De kanonnen die er stonden zijn weg. Ondanks alle vernielingen is er echter nog veel belangwekkends van dit, in de jaren 1881-1888 gebouwde fort overgebleven. Hopelijk zullen er wegen worden gevonden die tot behoud daarvan kunnen leiden.

Fort St. Aagtendijk (blz. 31/nr. 21)

In tegenstelling tot ons bericht in het jb. 1978, zal het fort niet aan de Rijkswaterstaat worden overgedragen en zal het niet behoeven te worden gesloopt. Een en ander is het gevolg van een door de gemeente Beverwijk bedongen tracé-verschuiving van de ontworpen rijksweg nr. 16. Het nieuwe tracé bedreigt nu het fort Veldhuis, in zoverre dat de weg pal tegen het fort komt te liggen.

Fort bij Velsen (blz. 31/nr. 22)

Voor het fort bij Velsen dat al sedert enige jaren leeg staat is nog steeds geen nieuwe eigenaar gevonden. Verkoop aan de gemeente Beverwijk lijkt wel uitgesloten omdat de Dienst der Domeinen vasthoudt aan zijn te hoog geachte vraagprijs. Verwezenlijking van de door ons voorgestane museale bestemming, vooral bedoeld om de historisch belangrijke geschutskoepel tegen verder verval te behoeden is voorshands nog onbereikbaar.

Fort bij Spijkerboor (blz. 31/nr. 27)

Bij een werkbezoek is ons gebleken dat dit twee verdiepingen tellende fort in de Stelling van Amsterdam, in redelijk goede toestand verkeert. In de pantserkoepel bevindt zich nog een zg. tweeling-kanon; voorzover ons bekend het enige in ons land.

Fort Erfprins (blz. 38/nr. 10) Den Helder

Hoewel het fort op de voorlopige monumentenlijst staat, heeft C.R.M. (Rijksdienst v.d. Mon. Zorg) toestemming gegeven de zg. 'Oude Kazerne' (gebouw Johan Maurits van Nassau), daterend uit ± 1860, af te breken ten behoeve van de bouw van een modern legeringsgebouw voor de Marine. Een en ander zal in het voorjaar van 1980 plaatsvinden.

Fort Westoever (blz. 39/nr. 18) Den Helder

Van het fort Westoever is het gedeelte dat bij de Kon. Landmacht in gebruik was, thans overgedragen aan de Dienst der Domeinen. Het fortgebouw (omgebouwd tot dieselcentrale-elektricitetsopwekking) is voorlopig nog in beheer bij de Kon. Marine.

Fort Dirks Admiraal (blz. 39/nr. 17) Den Helder

De bomvrije kazerne is voor het grootste deel buiten gebruik en afgesloten. De caponnière, daterend uit 1882, welke in gebruik is bij een padvindersgroep, vertoont een ernstige bres in het grondwerk. Getracht wordt deze tot staan te brengen dan wel te herstellen.

Zuid-Holland

Gorinchem (blz. 10/nr. X)

De walmuren blijven regelmatig onderhoud vergen. De begroeiing op de muren wrikt het metselwerk los. Ook het metselwerk van de beer bij de Tolkazerne is er slecht aan toe. De uit 1599 daterende Dalempoort schijnt nu toch te zullen worden gerestaureerd.

Goedereede (blz. 9/nr. IX)

De gemeente heeft ons advies gevraagd en, na bezoek ter plaatse, ontvangen inzake het plaatsen van een 4-tal kanonlopen binnen de kern van Goedereede, ter verfraaiing van het historisch stadsbeeld.

Leiden (blz. 17/nr. XVI)

Het bolwerk ten zuiden van de Zijlpoort, waar gedurende lange tijd een fabriekscomplex gevestigd was, is door de gemeente – na het amoveren van dat complex – weer in een min of meer authentieke toestand teruggebracht en opgenomen in een wijkparkje.

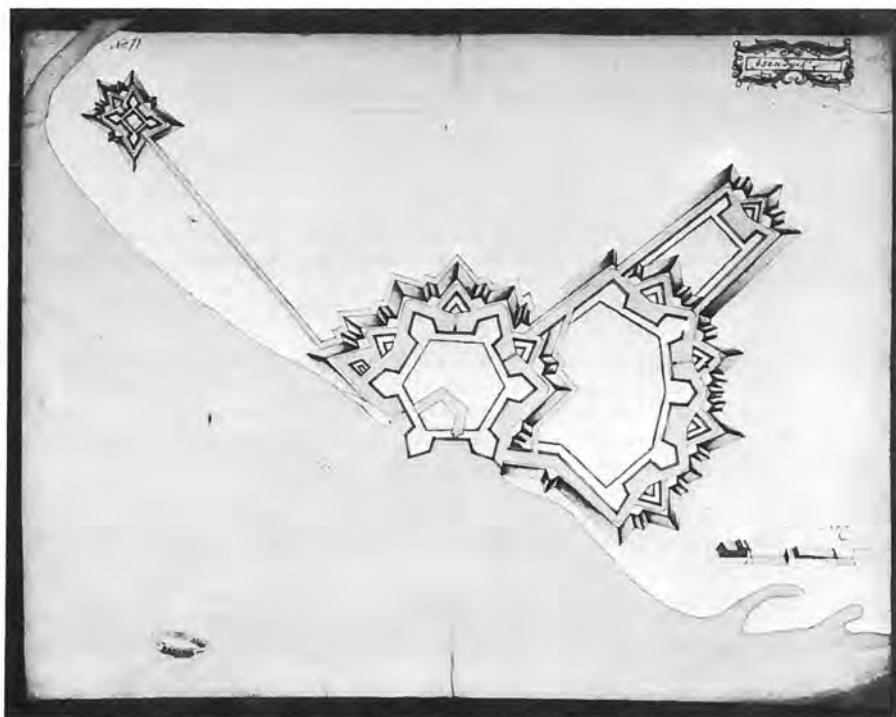
Asperen (blz. 1/nr. II)

De stadsmuren van Asperen zijn gedeeltelijk vernieuwd. Een aanwinst aan de zijde van de Linge. Maar inderdaad is dit ten koste gegaan van de zeldzame begroeiingen waarover milieugroepen zich bezorgd maakten. Zie jb. 1978 blz. 99.

Zeeland

Aardenburg.

Op initiatief van de burgemeester van Aardenburg heeft op het gemeentehuis een bespreking plaatsgevonden over een mogelijke restauratie van de ten dele nog bestaande 17e eeuwse vestingwallen en grachten. Bij een eventuele restauratie zal tevoren – waar nodig – oudheidkundig bodemonderzoek plaatsvinden om noodlottige vergissingen en vergravingen te voorkomen. Wij volgen de verdere ontwikkelingen met grote belangstelling.

IJzendijke – Staatsbibl. Bamberg (art. blz. 77)

Fort Ellewoutsdijk.

Het fort is tot op heden nog eigendom van de Dienst der Domeinen. Een plan van B. en W. der gemeente Borssele om het fort aan te kopen en er een cultureel centrum te vestigen, werd door de raad afgestemd wegens onzekerheden omtrent de toekomst van het fort. Een alternatief plan waarbij fort met gracht geheel wordt gespaard is aan de Minister aangeboden. De kosten van dit laatste plan liggen aanzienlijk hoger, wat de kans op volledig behoud verkleint.

Gapinge (Walcheren)

Medio 1979 werd de restauratie van een zogenaamde vluchtberg (kasteelbergje) te Gapinge voltooid. Er zijn in Zeeland nog ca. 32 bergjes (oude benaming werf, mote of motte) aanwezig, merendeels daterend uit de 12e/13e eeuw. In de 13e eeuw verloren de 'motte-kastelen' hun functie als verdedigingswerk, o.a. door wijziging van de krijgstechnieken.

Fort Rammekens

(zie artikel blz. 55)

Oost-Souburg (gem. Vlissingen)

De plannen tot reconstructie van de vluchtberg te Souburg (zie het verslag van Ir. J. A. Trimpe Burger in ons jb. 1977 blz. 17 e.v.) zijn nu in een vergevorderd stadium. Uit een verrichte C14-ouderdomsbepaling is komen vast te staan dat de aanleg omstreeks 850 n. Chr. moet hebben plaatsgevonden.

Sluis

Na het gereedkomen van de restauratie van de zuidwallen is men sedert 1978 bezig de grachten en wallen aan de noordelijke en oostelijke zijde van Sluis te herstellen. In 1979 werd de restauratie van de Oostpoort voltooid.

Stadswallen Tholen

In een voorontwerp-bestemmingsplan voor de kom van de stad Tholen is, ter ontsluiting van een nieuwe stadswijk, een weg gepland welke de stadswallen zou doorsnijden. De Rijksdienst v.d. Mon. Zorg heeft B. en W. doen weten dat de betreffende doorsnijding van de wallen uit een oogpunt van monumentenzorg onaanvaardbaar is. Ook wij achten dit plan verwerpelijk en volgen de verdere ontwikkelingen nauwlettend.

Vlissingen

Met de zo nodige restauratie van de Oostbeer werd helaas nog geen begin gemaakt.

Westerschans

Na vertrek van het woonwagenkamp werd door de zorg van de gemeente Goes de schans en de omgeving daarvan schoongemaakt. Het geheel biedt thans weer een landschappelijk fraaie aanblik.

Nobelpoort te Zierikzee

De Nobelpoort, één van de drie stadspoorten die Zierikzee rijk is, werd na langdurige restauratie weer in gebruik gesteld. De leibedekking op beide spitsen is geheel hersteld, terwijl ook het muurwerk fraai werd gerestaureerd.

Noord-Brabant

's-Hertogenbosch

Wederom zijn er in 1979 met de restauratie van de Citadel goede vorderingen gemaakt. Het bastion V met de courtine tussen de bastions IV en V zijn, behoudens het grondwerk achter de bemuring, gereed gekomen. Omdat de plannen tot de verdere inrichting van de Citadel t.b.v. het Rijksarchief nog niet voltooid zijn, zal de restauratie thans geen voortgang kunnen vinden. (Zie ook de jaarboeken 1975 t/m 1978).

Klundert. (zie artikel blz. 28)

Fort Sabina-Henrica

De gemeente Fijnaart en Heyningen is eigenaresse van het fort Sabina-Henrica, dat in 1977 van de Dienst der Domeinen is aangekocht; het moet van zodanige monumentale waarde worden geacht dat instandhouding ervan noodzakelijk is. Wij volgen de ontwikkelingen met belangstelling.

Steenbergen

De gemeente ontvangt uitkeringen in het kader van het herstel van de historische stadskern. Op de investeringsstaat voor 1980 worden voor de renovatie van de stadswallen reeds bedragen gereserveerd. Voor diverse gedeelten van de vesting zijn of worden bestemmingsplannen ontworpen. Onze Stichting werd verzocht commentaar op deze plannen te leveren. In onze adviezen is gewezen op de wenselijkheid sommige plangebieden aan elkaar te koppelen en/of uit te breiden, teneinde de realisatie mogelijk te maken van een open gebied van ca. 30 hectare met een stelsel van vestingwerken uit de periode 1628 tot 1785.

Terheyden, Kleine Schans.

De gemeente Terheyden is tot aankoop van de schans overgegaan zodat tot restauratie daarvan kan worden besloten.

Willemstad

Voor de wallen van Willemstad heeft Staatsbosbeheer een beplantingsplan ontworpen waarover ook onze Stichting desgevraagd haar oordeel heeft uitgesproken. Hoewel het ontwerp in de gemeenteraad aanvankelijk enige kritiek ontmoette, heeft de raad het plan aanvaard. (Zie ook Terreplein blz 67.)

Limburg

Maastricht

Hoge Fronten

Holstein.

Eerst op 1 maart 1979 waren de weersomstandigheden zodanig verbeterd, dat de werkzaamheden aan het bastion Holsteyn konden worden hervat. In de loop van het jaar kwam de restauratie van de linker bastionhelft gereed, evenals het werk aan de sortie D, de valkuil en de ernaast gelegen caponnière. De valbrug en de poortdeuren ontbreken vooralsnog, doch zullen binnenkort worden aangebracht. De werkzaamheden aan de keelcaponnière van het bastion (zie jb. 1978) werden in september 1979 voltooid. (Hieronder details van het werk)

Oude stads-enceintes. In oktober 1979 werden bij wegwerkzaamheden belangrijke fragmenten van de Tongersepoort blootgelegd. Het bleken bouwresten van het oorspronkelijke poortgebouw en van de 15e eeuwse uitbreiding te zijn. Wellicht zullen de contouren van de inmiddels weer ingegraven muurfragmenten t.z.t. in het wegdek worden aangegeven.

Door de afdeling bouwprojecten van de Rijksuniversiteit Limburg werd in de loop van het jaar een aanvang gemaakt met de restauratie van het laat 18e eeuwse kruitmagazijn op de Bleekhof. De werkzaamheden aan het uitwendige van het gebouw kwamen begin december gereed. Drie van de acht in 1977 door Rijkswaterstaat aan de gemeente geschonken kanonlopen werden in oktober opgesteld aan de voet van de onlangs gerestaureerde Onze Lieve Vrouwenwal. De kanonnen, rond 1800 gegoten te Luik, zijn afkomstig uit Hellevoetsluis; zij deden er lange tijd dienst voor het afmeren van vaartuigen.

Erfprins

In augustus 1979 werd een bescheiden begin gemaakt met de restauratie van het bastion Erfprins. Men bepaalt zich voorshands tot het dichten van de bres aan het oostende van de rechterface.

Mijnenstelsel Friesland (zie foto blz. 87)

Bij bouwwerkzaamheden in de stadswijk Blauwdorp werden enkele funderingspalen dwars door het gangenstelsel Friesland geslagen. De vernielingen in de ondergrondse vestinggangen werden geconstateerd door de actieve Stichting Maastricht Vestingstad (MVS). Krachtige protesten tegen deze aanslag op de oude galerijen, ook onzerzijds, hebben geleid tot een bespreking ten stadhuize waarbij de voorzitter een lid van het hoofdbestuur en onze correspondent tegenwoordig waren. Na een goede gedachtenwisseling werd o.m. overeengekomen dat alle door de heiwerkzaamheden aan de galerijen toegebrachte schade zal worden hersteld en dat bij voortzetting van de renovatie van het 'Blauwdorp' de galerijen tijdig zullen worden ingemeten.

Fort Sint-Pieter

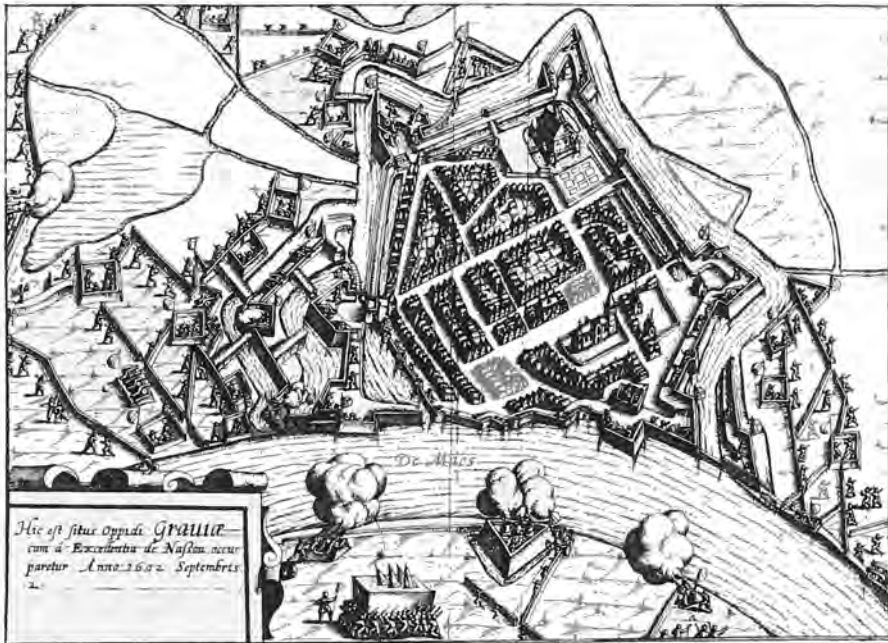
In het nieuwe huurcontract tussen Heineken Nederland en de gemeente Maastricht zijn bepalingen opgenomen die een eventuele restauratie van het fort gedurende de huurtijd (max. 10 jaar) mogelijk maken. Zie j.b. 1978. Heineken exploiteert in een semi-permanente aanbouw van het fort een café-restaurant.

Roermond

Bij het leggen van een nieuwe gasleiding werd schade toegebracht aan de onderbouw van de middeleeuwse muurtoren op de hoek Grotekerkstraat/Pastoorwal. Een gedeelte van de hardstenen bemanteling moest worden verwijderd doch zal – voorzover de toren boven het maaiveld uitsteekt – weer met het oorspronkelijke materiaal worden hersteld. Na gereedkomen van het werk zal een door Rijkswaterstaat aan de gemeente geschonken stuk geschut op de toren worden geplaatst.

Sittard

Naar wij vernamen heeft de gemeenteraad een crediet van f 250.000,- beschikbaar gesteld om verbetering te brengen in de slechte onderhoudstoestand van de wallen om Sittard en voor vernieuwing van het bomenbestand.

GRAVE IS EEN STEDEKEN GHELEGHEN OP DEN SLINCKEN WATERKANT VAN DE MASE [Z] TWEE MIJLKENS VAN RAVESTEYN ENDE VIER GROOTE MIJLEN VAN 'S HERTOGENBOSCH/SEER STERCK VAN GHELEGHENTHEYT

ende noch veel stercker ghemaect met Bolwercken, Ravelijns ende contrescharpen/zijnde een van de sterckste steden in Nederlandt . . . In den Jare 1602 den 18 Julij is Prince Maurits ghecomen met sijnen Legher voor de Stadt Grave/alwaer terstont allen vlijt aenghewent is gheweest/om't Legher alomme wel te beschansen/seer breedt ende wijdt/want des Hertoghs Legher onder den Heer Admirant*/van Thienen af hem was komen volgen . . . Ende eyndelijck nadat den Admirant te vergheefs gesocht hadde dese stadt te ontsetten: soo heeft haer deselve den 19 Septembris overghegheven aen den Prince Maurits: die daervan Erfheere is ghehult gheweest (Guicciardini: Beschr. v. Alle de Nederlanden: Amsterdam 1612). G. ziet Grave in vogelvlucht van het n. uit. Zwaartepunt van belegering oost alwaer zigzag 'blinden' zijn gebouwd ter vervanging van loopgraven (te drassig). De stadswal is al dicht benaderd. Zelfs zijn over buiten- en binnengrachten 4 'galerijen' op dammen in het water gebouwd. Zwaar belegeringsgeschut (kartouwen: 48 pdrs; halve kartouwen en (lichter) veldstukken zijn in schansen en achter borstweringen opgesteld. Zware beschieting uit o. en van de n. rivieroever, waar óók 3 zware mortieren vuren uit een schansje, omgeven door een gracht. De ingang is met schanskorven beveiligd. Ook zijn aanvallen uit zo. en w. te verwachten (afleiding). Op de voorgrond (symbolisch voorgesteld) een grote infanterie eenheid) – 4 vendels – 3/400 ? man. Bestaande 1/2 uit piekeniers en 1/2 uit musketiers. Aanvoerder met korte piek. Is rugdekking voor artillerie, reserve tegen aanvallen van Mendoza en eventueel beschikbaar om te stormen. De stad toont de Bourgondische vlaggen met kruis; de belegeraars de Princevlag met schuine baan.

T.

* Aartsh. Alb. v. Oostenr. en de Admiraal v. Arragon Mendoza.

EEN HALVE EEUW GELEDEN

(Van *kosten en moeite* achter koele cijfers)

Over twee jaar dus, gaat onze stichting herdenken dat ze 50 jaar geleden werd opgericht. Meestal zal men een oprichtingsdatum zien – en zulks niet ten onrechte – als een beginpunt. Maar evenzeer is er reden – en nú gezien van het standpunt uit van de oprichters – die datum aan te merken als de dag waarop met veel geduld en moeite een resultaat werd bereikt, een idee gestalte kreeg: en dat was dan 18 april 1932! Een eindpunt na 5 of meer jaren ploeteren maar tevens een hoopvol begin!

Zó ongeveer ging het door mijn gedachten toen ik kort geleden een oud schoolcahier, zonder kaft, in handen kreeg, dat blijkens het opschrift bleek te zijn: '*Kasboekje van de Stichting Menno van Coehoorn*' (in oprichting zou men hebben kunnen toevoegen, want) de eerste post is gedateerd:

29 oktober 1928, donatie van de *Vereeniging tot behoud van Natuurmonumenten* f 25,—
 30 oktober een gift van het *Ned. Inst. voor Volkshuisvesting en Stedebouw* f 10,—
 Op 8 november volgt de '*Vereeniging Heemschut*' het goede voorbeeld met..... f 25,—

waarmee de *totaalinkomsten van 1928* een bedrag aanwijzen van rond..... f 60,—

Uitgaven zijn er ook al: een brievenboek voor..... f 4,70
 postzegelrekening van de *Vrijwillige Burgerwacht, Amsterdam* f 7,31
 nog eens 3 postzegels à 7½ cent..... f 0,22½
 een telegram aan generaal Snijders..... f 1,20
 een retourtje Naarden 3e klas..... f 0,95
 een enkele reis Naarden 2e klas (toe maar!)..... f 0,90

totaal f 15,28½

hetgeen over het *eerste boekjaar* een *batig saldo* oplevert van f 44,71½

Maar ook in den goeden ouden tijd bleek dat geen hechte financiële basis; immers waar afgaat en niet bijkomt . . .

De eerste 10 maanden van 1929 ziet men *alleen maar uitgaven* genoteerd. Maar . . . *die rezen dan ook wel de pan uit!* Op 31 oktober bedroegen de jaaruitgaven tot dan f 82,17½, zodat het beginsaldo van f 44,71½ met niet minder dan f 37,46 was overschreden. Een situatie derhalve waarvan een penningmeester wakker zou behoren te liggen. Maar men heeft blijkbaar goede vrienden! Op 21 november 1929 springt de (steenrijke) KNAC bij met een bijdrage ineens van f 100,— en daarmee is onze stichting in één klap uit de rode cijfers geraakt. En blijkbaar is er intussen een reddingsactie op gang gekomen want daarna stromen de giften binnen:

'Ned. Oudh. k. bond . . . f 10,—; Kol. Hoefer . . . f 5,—; Bond Heemschut . . . f 25,—; NN . . . f 5,—; Vereen. Bescherming Vogels . . . f 10,—; Hollandsche Molen . . . f 10,—; A.N.W.B. . . . f 10,—; Natuurmonumenten . . . f 50,— (en als eerste Gemeente/donatrice)

Willemstad, postwissel f 10,—. Samengeteld (in nog geen twee weken – 21 november tot 2 december) f 235,— ontvangen.
Batig saldo 1929 f 161,95.

De volgende jaarrekeningen tonen aan dat dank zij financiële bijdragen van (onze huidige) zusterorganisaties *de kosten* werden gedekt, terwijl vele jaren van *moette* tot het beoogde doel hebben gevoerd: de oprichting van onze stichting in 1932, waarmee ik dan op mijn uitgangspunt ben teruggekeerd.

Het eerste volle verslagjaar van de Stichting Menno van Coehoorn (1933) geeft een inkomen te zien van f 469,— ontvangen van 58 donateurs en begunstigers. Bij deze laatsten – *de begunstigers van het eerste uur* – vindt men twee namen die ook nu nog onze begunstigerslijst sieren – want zo mag men dat wel noemen nl: *J. J. de Wolf* (thans generaal majoor der genie b.d. te Bussum) en *mr J. I. van Doorninck* (destijds te Middelburg, thans te Aerdenhout)

Helaas overleed in het afgelopen jaar *mevrouw ir. Ch. H. M. Boeree*, wier naam eveneens in het kasboek in 1933 staat ingeschreven. Behalve de reeds eerder vermelde *donateurs* waren inmiddels toegetreden: *de Vereeniging Hendrick de Keyser*, *het Algemeen Nederlandsch Verbond*, *Stad en Lande van Gooiland*, *het Krijgsgeschiedkundig Archief*, *het Legermuseum* en *de gemeente Brielle*, aldus opgetekend in 1933.

T.

Stichting.
Menno van Coehoorn

Kasboek

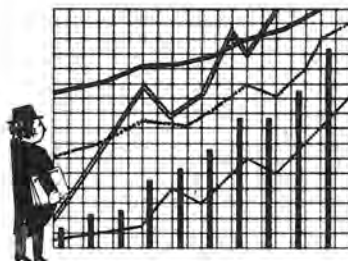
FINANCIËEL VERSLAG 1979

Stichting Menno van Coehoorn

Er valt wederom een gezonde toename in het aantal contribuanten te constateren waardoor de post contributies met ruim *f* 4.400.— toenam. Desalniettemin nog steeds onvoldoende om de stijgende kosten van het drukken en verspreiden van ons jaarboek te kunnen dekken. Een verdere verhoging van de contributie zal daarom noodzakelijk zijn.

Ter dekking van de exploitatiekosten is het wederom noodzakelijk gebleken een aanzienlijk beroep te doen op het Fonds de Girard de Miolet van Coehoorn, en wel tot een bedrag van *f* 55.000.—. De hoogte van dit bedrag is voor een groot deel te wijten aan het in gebruik nemen van ons nieuwe kantoor op de Catsheuvel. Deze flat had een flinke opknapbeurt nodig, terwijl ook nog veel meubilair diende te worden aangeschaft. De huur en service zullen uiteraard blijvend op de exploitatierekening drukken (thans *f* 13.214.— per jaar, geïndexeerd). Ook de post reiskosten toont een aanzienlijke toename, welke voor een groot deel werd veroorzaakt door de vele vergaderingen van de studiec commissie tot voorbereiding van de atlassen Zeeland en N.Brabant/Limburg. Het Fonds Atlas werd opgeheven, het saldo werd overgebracht naar de kapitaalrekening. De toerekening van rente op het kapitaal werd op advies van de heer Bien gediscussioneerd. De rekening sluit met een nadelig saldo van *f* 1.224,12.

Ook dit jaar was onze begunstiger, de heer Th. Bien, Accountant, Uw penningmeester behulpzaam bij het samenstellen van de jaarstukken. Het Bestuur is hem hiervoor veel dank verschuldigd. Ook gaat onze dank uit naar de vele begunstigers, die een grotere bijdrage dan het vastgestelde minimum bedrag aan Uw penningmeester overmaakten.

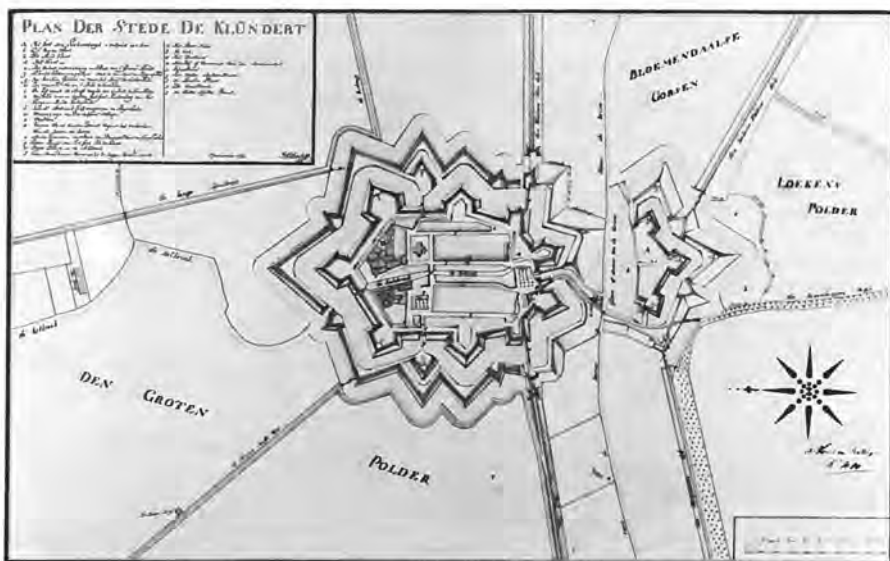

Stichting Menno van Coehoorn
Staat van baten en lasten over 1979
(met vergelijkende cijfers over 1978)

LASTEN	1979	1978	BATEN	1979	1978
Kosten jaarverslag	f 20.745,79	f 17.678,60	Ontvangen		
Publicaties	„ 15.137,40	„ 3.872,19	kontributies	f 19.570,58	f 15.129,44
Kantoorbehoeften	„ 6.792,38	„ 9.021,92	Intrest	„ 2.780,06	„ 2.442,96
Kosten secretariaat	„ 9.448,92	„ 5.648,35	Giften	„ 2.100,—	„ —,—
Reiskosten	„ 9.004,25	„ 2.856,95	Bijdrage Fonds		
Excursies	„ 5.322,89	„ 2.133,—	de Girard de Mieleet		
Toegerekende rente			van Coehoorn	„ 55.000,—	„ 25.000,—
over kapitaal	„ —,—	„ 2.133,—	Excursies	„ 4.205,80	„ 2.440,—
Diverse			Opbrengst		
algemene kosten	„ 11.762,18	„ 7.298,93	publicaties	„ 13.899,73	„ 2.445,50
Huur	„ 3.303,50	„ —,—	Nadelig saldo	„ 1.224,12	„ 1.052,04
Verhuiskosten	„ 17.262,98	„ —,—			
	<u>f 98.780,29</u>	<u>f 48.509,94</u>		<u>f 98.780,29</u>	<u>f 48.509,94</u>

Staat van bezittingen en schulden per 31 december 1979
(met vergelijkende cijfers per 31 december 1978)

BEZITTINGEN	1979	1978	SCHULDEN:	1979	1978
Postgiro	f 1.520,30	f 4.717,87	Kapitaal	f 44.794,50	f 42.661,50
A.B.N.	„ 2.660,70	„ 936,22	Bijboeking intrest		
Effekten	„ 35.446,02	„ 36.511,05	over kapitaal	„ —,—	„ 2.133,—
Waarborgsommen	„ 2.800,—	„ —,—			
				<u>f 44.794,50</u>	<u>f 44.794,50</u>
			Bijboeking fonds		
			Atlas	„ 7.509,64	„ —,—
				<u>f 52.304,14</u>	<u>f 44.794,50</u>
			Nadelig saldo		
			(cumulatief)	„ 11.853,12	„ 10.629,—
				<u>f 40.451,02</u>	<u>f 34.165,50</u>
			Fonds Atlas	„ —,—	„ 7.509,64
			Representatie fonds	„ 110,—	„ 110,—
			Vooruitontvangen		
			Contributies	227,50	„ 380,—
			Te betalen posten	„ 1.638,50	„ —,—
	<u>f 42.427,02</u>	<u>f 42.165,14</u>		<u>f 42.427,02</u>	<u>f 42.165,14</u>

Klundert 17e eeuw – zie blz. 29

Fonds de Girard de Miolet van Coehoorn

Het totaal aan verstrekte subsidies bedroeg *f* 3.500.– Ook dit jaar was het koersverloop op de Amsterdamse en New-Yorkse effectenbeurzen ons minder goed gezind, als gevolg waarvan een teruggang in het vermogen valt te constateren van ongeveer *f* 56.000.–

Met betrekking tot de financiering van de uitgave Verschanste Schoonheid wordt opgemerkt, dat voor toekomstige jaren rekening gehouden moet worden met het feit, dat een per saldo nadelig resultaat ten laste van de exploitatierekening zal dienen te worden gebracht, maar het exploitatiere-sultaat maakt het thans helaas onmogelijk een zeer nodige afschrijving van deze post te bewerkstelligen.

Het vermogen per ultimo 1979 bedroeg *f* 1.419.309,18 tegen *f* 1.475.219,43 in het vorige jaar.

FONDS DE GIRARD DE MIELET VAN COEHOORN

Staat van baten en lasten over 1979

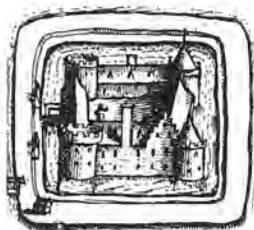
(met vergelijkende cijfers over 1978)

LASTEN	1979	1978	BATEN:	1979	1978
Onkosten effecten	f 7.466,75	f 14.573,24	Ontvangen rente	f 69.663,18	f 77.272,47
Bijdrage exploitatie stichting Menno van Coehoorn	„ 55.000,—	„ 25.000,—	Nadelig saldo	„ 55.910,25	„ 11.798,51
subsidies	„ 3.500,—	„ 9.000,—			
Coersverschil	„ 59.562,68	„ 40.406,68			
Diverse lasten	„ 44,—	„ 91,06			
	<u>f 125.573,43</u>	<u>f 89.070,98</u>		<u>f 125.573,43</u>	<u>f 89.070,98</u>

Staat van bezittingen en schulden per 31 december 1979

(met vergelijkende cijfers per 31 december 1978)

BEZITTINGEN	1979	1978	SCHULDEN:	1979	1978
Bank	f 23.219,45	f 31.523,14	Vermogen	f 1.419.309,18	f 1.475.219,43
Effecten	„ 1.468.955,36	„ 1.454.949,18	Rekening koers- verschillen	„ 168.865,36	„ 109.302,68
Voortbetaalde kosten	„ 86.379,23	„ 89.599,16			
Te vorderen dividendbelasting	„ 7.982,—	„ 8.450,63			
Overige te orderen posten	„ 1.638,50	„ —,—			
	<u>f 1.588.174,54</u>	<u>f 1.584.522,11</u>		<u>f 1.588.174,54</u>	<u>f 1.584.522,11</u>

Fonds de Girard de Miolet van Coehoorn

TOELICHTING BIJ DE STAAT VAN BATEN EN LASTEN

Subsidies:

Verstrekte subsidies in 1979 aan:

Muiden	f	1.000,—
Willemstad	„	1.500,—
Buren	„	1.000,—
		<hr/>
	„	3.500,—
		<hr/> <hr/>

Koersverschillen:

Saldo koersverschillen ultimo 1979

Per 31 december 1978 bedroeg het saldo van deze rekening

f	168.865,36
„	109.302,68
	<hr/>

Ten laste van de staat van baten en lasten over 1979

f	59.562,68
	<hr/> <hr/>

TOELICHTING BIJ DE STAAT VAN BEZITTINGEN EN SCHULDEN

Effekten:

Boekwaarde effekten per 31 december 1978

Aankopen 1979

f	1.454.949,18
„	244.622,92
	<hr/>

Verkopen/uitlotingen

f	1.699.572,10
„	230.616,74
	<hr/>

Boekwaarde per 31 december 1979

Rekening koersverschillen

f	1.468.955,36
„	168.865,36
	<hr/>

Beurswaarde per 31 december 1979

f	1.300.090,—
	<hr/> <hr/>

Vooruitbetaalde posten:

Verschanste Schoonheid

Penningen

Dassen

f	82.399,18
„	2.681,55
„	1.298,50
	<hr/>

f	86.379,23
	<hr/> <hr/>

Ten laste van deze rekening worden de uitgaven gebracht welke voor de betreffende posten zijn verricht.

In mindering hiervan komen de ontvangen bedragen.

Rondleiding hoofdbestuur fort Rijnauwen op 16 mei 1979

Monumentale toegangspoort Royal Citadel Plymouth met koninklijk wapen (zie blz. 72)

STUDIECOMMISSIE (SC)

De SC leed een gevoelig verlies door het verscheiden van de heer Y. Meeter.

Lnt. kol. H. M. Aalbers trad toe als medewerker. De heer G. W. G. van Bree moest i.v.m. particuliere omstandigheden zijn functie als lid SC en projectleider Limburg neerleggen; hij blijft echter medewerker van die projectgroep. Mr. Stan Smeets nam de functies over. Ir. A. H. W. Martens moest zijn medewerking om particuliere redenen beëindigen.

De atlas van historische vestingwerken:

Deel Zeeland: In overleg met mevrouw J. C. Meeter-Heetland, lid onzer SC, wordt getracht de door het overlijden van haar echtgenoot ontstane ernstige stagnatie in de bewerking van dit deel, op te heffen. Wij zijn er inmiddels in geslaagd de medewerking te verkrijgen van de heer ing. M. H. WILDEROM te Vlissingen.

Deel Noordbrabant: De concept-beschrijvingen van de voormalige vestingsteden en overige objecten kwamen grotendeels gereed en werden door een vijftal leden van de SC van commentaar voorzien.

Deel Limburg: Enkele concept-beschrijvingen werden ingediend; het merendeel is in bewerking.

Deel Algemeen: De verklarende woordenlijst 'Vestingbouwkundige termen' is gereed en zal – voor uiteenlopende toepassingen – in de loop van 1980 beschikbaar komen. Het dagelijks bestuur zal binnenkort een besluit nemen m.b.t. de wijze waarop de lijst zal worden uitgegeven.

In studie is genomen de mogelijkheid deze lijst te doen volgen door een lijst van Franse, Duitse, Engelse en eventueel Italiaanse equivalenten.

J.S.

BIBLIOTHEEK EN ARCHIEF

In de loop van het jaar werd de bibliotheek belangrijk uitgebreid o.m. door aankoop van oude uitgaven en nieuw-verschenen werken, w.o. facsimile-drukken.

Ook verwierven wij een aantal voor ons belangrijke werken uit de nalatenschap van de heer G. Heshuijsen, oud genie-officier. Wij zijn de schenkers zeer erkentelijk.

Wederom werden tekeningen, kaarten, prenten en foto's aan onze collectie toegevoegd waarvan een aantal geschonken door mevrouw Diekerhoff, uit de nalatenschap van de heer F. L. Diekerhoff, destijds correspondent van de stichting in de provincie Gelderland. Wij zeggen de geefster gaarne dank. Voorts zeggen wij onze begunstiger de heer Volkmar Braun te Wesel (BRD) dank voor de door hem geschonken en samengestelde delen van '*Geschichtliches Wesel*' in reproducties van etsen, ansichten, tekeningen, schilderijen (o.a. 16e-18e eeuw).

Als lid van de studie-commissie werd door de heer A. H. Mohr een klapper samengesteld voor het, uit de nalatenschap van de heer Spanjaardt Speckman verkregen, materiaal. Van deze klapper wordt door ons dankbaar gebruik gemaakt bij het zoeken naar gegevens over zaken of personen.

De bibliotheek en het archief werden op 6 november 1979 verplaatst van de Alexanderkazerne te Den Haag naar ons nieuwe bureau Catsheuvel 87, 2517 KA, eveneens in Den Haag.

Mocht U plannen hebben Uw bezit aan boeken, tekeningen, kaarten, prenten, foto's etc. op te ruimen, dan zouden wij het op prijs stellen daarover te worden ingelicht, teneinde na te kunnen gaan of ze voor onze verzameling van belang zijn.

Voor de uitgaven onzer stichting en de publicaties, waarvan wij, ten gerieve van begunstigers en donateurs, enkele exemplaren in voorraad hebben genomen, verwijzen wij naar de prijslijst welke als bijvoegsel II van het jaarboek wordt aangeboden.

H.J.W.

TECHNISCHE COMMISSIE

Nadat op 19 september 1979, onder leiding van de heer J. Sneep een installatiebijeenkomst had plaats gevonden – waarin onder meer de taakomschrijving van de Technische Commissie werd besproken – ving deze commissie in een vergadering d.d. 23 oktober 1979 met haar werkzaamheden aan.

Sedertdien hebben de leden zich gebogen over meerdere vraagpunten. Een inventarisatie en onderzoek naar de vele in Nederland voorkomende vormen van beheer en gebruik van v.m. vestingwerken, deel uitmakende van v.m. vestingsteden is in gevorderd stadium. Eenzelfde onderzoek is ook gestart met betrekking tot v.m. forten en andere afzonderlijk liggende vestingwerken.

Een lid houdt zich in het bijzonder bezig met een onderzoek naar de toepassing van pantseringen en pantservoelers in Nederlandse duurzame versterkingen. Vraagpunten m.b.t. organisatie en werkwijzen bij restauraties van v.m. vestingwerken staan vervolgens op het programma van de commissie.

J. W. C. B.

MONUMENTEN-ADVIESCOMMISSIE

In de algemene inleiding van het jaarboek 1978 wordt terloops melding gemaakt van de instelling van een 'monumenten-adviescommissie', wier taak zal zijn het uitbrengen van advies aan het dagelijks bestuur van de stichting inzake de inventarisatie en de classificatie van de in het land aanwezige, historische verdedigingswerken. De hiervoor te verzamelen gegevens zijn van groot belang, omdat zij de basis kunnen vormen voor met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te voeren overleg met als uiteindelijk doel het plaatsen van bepaalde objecten op de lijst van beschermde monumenten – voorzover zij niet reeds op deze lijst worden vermeld. In 1979 heeft de genoemde commissie met haar eigenlijke werkzaamheden een aanvang gemaakt. Alle correspondenten van de stichting zijn uitgenodigd een opgave te verstrekken van de in hun rayon gelegen verdedigingswerken. Tegen het einde van het verslagjaar bleken als eerste de gegevens van de provincie *Gelderland* compleet te zijn. Een tweetal leden van het dagelijks bestuur heeft de ontvangen opgaven vervolgens getoetst aan het officiële monumentenregister, aan de in de door de stichting uitgegeven Atlas van Historische Vestingwerken vermelde gegevens en aan de in het *Kunstreisboek* voor Nederland voorkomende beschrijving. Na enkele besprekingen met de desbetreffende correspondenten bleek het mogelijk de inventarisatie en de classificatie van de vestingwerken in de provincie *Gelderland* af te ronden en in een definitieve vorm te gieten, die binnenkort aan het dagelijks bestuur zal worden aangeboden. De volgende stap zal dan zijn het voeren van overleg met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg over de te volgen procedure. Een en ander moet leiden tot het aanhangig maken van voorstellen tot plaatsing van de geselecteerde objecten op de monumentenlijst bij de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, die de Minister van CRM terzake van advies dient. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft in het verslagjaar voorts de medewerking van de stichting ingeroepen om in onderling overleg te komen tot een verbetering van de omschrijving van een aantal op de monumentenlijst voorkomende vestingwerken. Naar aanleiding van terzake met de Rijksdienst gevoerde besprekingen is andermaal een beroep gedaan op verscheidene van onze correspondenten, in overleg met de betrokken ambtenaren van die dienst te trachten een oplossing te vinden.

vdM.

AANHANGSEL I

(Voor adressen wordt verwezen naar bijvoegsel I)

Bestuurssamenstelling per 1 januari 1980

DAGELIJKS BESTUUR (tevens hoofdbestuursleden)

<i>Voorzitter</i>	W. F. K. Engelbrecht	Wassenaar
<i>Ondervoorzitter</i>	J. Sneep	Woudenberg
<i>Secretaris</i>	H. A. Treu	Oisterwijk
<i>Adj. secretaris</i>	Ing. P. L. Mulder	Aerdenhout
<i>Penningmeester</i>	E. van Walree	Baarn
<i>Bibliothecaris</i>	Ir. H. J. Walkate	Den Haag
<i>Adviseur (stedebouwkundig)</i>	Ir. Ch. C. van der Vlis	Haarlem
<i>Adviseur (monumentenbeleid)</i>	Mr. P. J. van der Mark	Den Haag
<i>Lid (bijz. opdr.)</i>	H. C. Tesink	Nieuw Vennepe

HOOFDBESTUUR

De leden van het hoofdbestuur zijn:

I zie dagelijks bestuur

II met mandaat

<i>naam</i>	<i>plaats</i>	<i>functie/aangewezen door:</i>
J. R. Andel	Willemstad	Burgemeester
L. M. Voster	Woudrichem	Burgemeester
Drs. H. J. Kastein	Naarden	Burgemeester
H. Vegter	Brielle	Wethouder
J. Hooftman	Breda	Bond Heemschut
H. B. E. Warnars	Overveen	Vereniging 'Hendrick de Keyser'
Ir. R. A. F. Smook	Dordrecht	Ned. Inst. voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (NIROV)
Mr. M. C. Bloemers	Voorburg	Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten
Dr. J. G. N. Renaud	Amersfoort	Kon. Ned. Oudheidkundige Bond
E. R. van Brederode	Den Haag	Kon. Nederlandse Toeristenbond ANWB
J. Jessurun	Utrecht	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
W. Helder	Woubrugge	Kon. Ned. Leger- en Wapenmuseum, Leiden
Mr. G. van der Flier	Doorn	Ver. 'De Hollandsche Molen'
Ir. J. M. Koopman	Driebergen	Cultuurtechnische Dienst
Dr. Ir. J. A. H. Hendriks	Oosterbeek	Ver. Kon. Nederlandse Heidemaatschappij
Drs. J. A. van der Ven	Wijk bij Duurstede	Ned. Ver. tot Bescherming van Vogels
Mr. J. A. C. de Jonge	Den Haag	Rijksplanologische Dienst
W. J. H. Cortenraad	Wassenaar	Departement van Defensie - Directoraat Gebouwen, Werken en Terreinen (D.G.W.T.)
Lnt.kol. H. G. A. Geerlings	Kallenkote/ Steenwijk	Commandant Regiment Infanterie Menno van Coehoorn

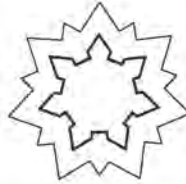
III overige leden

R. J. Benthem
Ing. J. W. C. Besemer
P. B. Bouman
Jhr. Ir. A. L. van den Brandeler
A. H. Mohr
Dr. G. Overdiep
Mr. H. E. Phaff
Mr. M. Tydeman,

Eck en Wiel
Rotterdam
Veenendaal
Hengelo (Gld.)
Doorwerth
Peize
Bloemendaal
Blaricum

BELEGGINGSADVISEURS

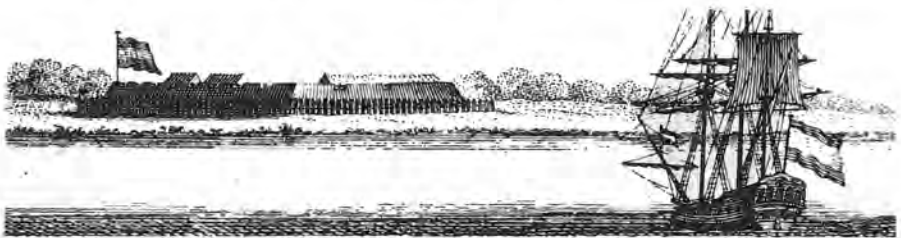
Jhr. W. J. van Sminia - Amsterdam
Jhr. mr. G. C. Six - Laren (NH)

STICHTINGSGEGEVENS

Gegevens over de Stichting Menno van Coehoorn, die van belang zijn ingeval men de Stichting in een laatste wilsbeschikking met een schenking zou willen bedenken.

De Stichting is opgericht op 18 april 1932 en gedomicilieerd te 's Gravenhage. Zij werd met machtiging van de directeur der Rijksbelastingen te Amsterdam, d.d. 17 september 1959, nr. R. 9/821, door de Inspectie der Registratie en Successie te Amsterdam, toegelaten als rechtspersoon in de zin van het gestelde in art. 24, I der Successiewet 1956.

17e eeuwse verdedigingswerk met palissaden in Suriname

AANHANGSEL II

correspondentschappen

Friesland, provincie

G. P. Karstkarel, Leeuwarden

Groningen en Drente, provincies Dr. G. Overdiep, Peize

Overijssel, provincie

D. J. Reeskamp, „Oversticht”, Zwolle

Ing. A. J. Tempelman, Zwolle

Gelderland I, Veluwe & Grebbelinie

L. H. Postma, Ede

Gelderland II, gebied ten oosten van de Rijn en de IJssel + de forten IJsseloord, Westervoort, Pannerden

J. Agema Velp

Gelderland III, gebied tussen de Rijn/Lek en de Maas (v.z.v. ten oosten van de spoorlijn Utrecht - 's Hertogenbosch)

H. v.d. Steeg, Arnhem

Gelderland IV, gebied ten westen van de spoorlijn Utrecht - 's Hertogenbosch en ten zuiden van de Linge

Dr. C. van der Graaf, Gorinchem

Gelderland V, gebied ten westen van de spoorlijn Utrecht - 's Hertogenbosch en ten noorden van de Linge

G. Koppert, Utrecht

Utrecht (+), provincie & Nieuwe Hollandse Waterlinie (waarvan delen in NH en ZH)

G. Koppert, Utrecht

J. C. Hopperus Buma (stad Amersfoort), Amersfoort

Noord-Holland I, (voor zover niet begrepen in NH II) Nieuwe Hollandse Waterlinie

G. Koppert, Utrecht

Noord Holland II, Vesting Naarden e.o. Muiden, Weesp

C. G. Scheltema, Naarden

Noord-Holland III, Stelling van Amsterdam en het kustgebied van NH ten zuiden van Castricum

Ing. J. P. Jongsma, Amsterdam

M. J. H. I. van Eijndhoven, Overveen

Noord Holland IV, Stelling van Den Helder en Texel

G. Gerrits, Den Burg-Texel

Noord Holland V, het gebied tussen NH III en NH IV

Ing. N. J. Groot, Hoorn

Zuid Holland I, Voorne-Putten

J. Klok (gem. archivaris Brielle), Oostvoorne

Zuid Holland II, Gorinchem e.o.

Dr. C. van der Graaf, Gorinchem

Zuid-Holland III, Groot Waterschap Woerden (deel Hollandse Waterlinie)

vacant

Zuid-Holland IV, Restauratieadviseur, algemeen
W. de Jong, Leiderdorp, bijzondere correspondent

Zeeland I, provincie (m.u.v. II & III)
Ir. J. A. Trimpe Burger, Aardenburg
B. Oele, Kapelle

Zeeland II, Zeeuws-Vlaanderen-Oost (m.u.v. III)
R. Slock, Sas van Gent

Zeeland III, Zeeuws-Vlaanderen-Oost (gemeenten Hulst en Hontenisse)
P. J. Brand, Hulst

Noord-Brabant I, West-Brabant (m.u.v. II)
Drs. R. J. G. H. van Hasselt, Roosendaal
J. W. M. Slokkers, Vlissingen: Steenberg e.o.

Noord-Brabant II, Vesting Willemstad e.o.
W. Maris J. Azn., Willemstad

Noord-Brabant III, Midden-Brabant
Ing. G. van der Wel, Tilburg

Noord-Brabant IV, Oost-Brabant
Dr. J. S. van Wieringen, Waalre

Limburg I, Noord-Limburg, Venlo e.o.
W. Hendriks, Venlo

Limburg II, Roermond e.o.
G. W. G. van Bree, Roermond

Limburg III, Land van Weert
Mr. Stan Smeets, Weert

Limburg IV, Sittard e.o.
A. E. L. Jonkergouw, Sittard

Limburg V, Zuid-Limburg
L. J. Morreau, Maastricht

Adviseur en landelijk correspondent, natuurbehoud in en om vestingwerken
Drs. A. Littel, Leiden

Buitenlandse contacten

België

Koninklijk Museum van het Leger, Brussel
Simon Stevinstichting, Dr H. Le Page, Berchem-Antwerpen

Bondsrepubliek Duitsland

Westfälisches Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Münster
Hartwig Neumann, Jülich

Groot Brittannië

Fortress Study Group, Rochester-Kent

Japan

Hakodate City - Hokkaido; Hon, Yasushi Yano – Mayor

Republiek Zuid-Afrika

Simon van der Stel Stichting, Pretoria

AANHANGSEL III

commissies

STUDIECOMMISSIE

Voorzitter:

- J. Sneep - Woudenberg
- Dr. J. Belonje - Alkmaar *afg. 1.1.81*
- W. A. van Ham - Bergen op Zoom
- J. C. Hopperus Buma - Amersfoort *+ 13/2*
- Mevrouw J. C. Meeter-Heetland - Den Haag
- A. H. Mohr - Doorwerth
- Dr. Ir. H. A. van Oerle - Oud Ade
- Mr. Stan Smeets - Weert

Medewerkers:

- G. W. G. van Bree - Roermond
- A. Corten - Heerlen
- Ir. A. van Drunen - 's-Hertogenbosch
- W. Hendriks - Venlo
- A. E. L. Jonkergouw - Sittard
- Drs. A. C. M. Kappelhof - 's-Hertogenbosch
- L. J. Morreau - Maastricht
- Dr. G. Overdiep - Peize
- H. G. M. Rutten - Stevensweert
- Ing. G. van der Wel - Tilburg
- Dr. J. S. van Wieringen - Waalre
- Ing. M. H. Wilderom - Vlissingen

JUBILEUMCOMMISSIE 18 APRIL 1982

- Mr. M. Tydeman - Blaricum
- J. R. Andel - burgemeester Willemstad
- Jhr. ir. A. L. van den Brandeler - Hengelo (Gld)
- J. Hoofman - Breda
- Mr. H. E. Phaff - Bloemendaal

KASCONTRÔLECOMMISSIE 1979

- Jhr. ir. A. L. van den Brandeler - Hengelo (Gld)
- W. J. H. Cortenraad - Wassenaar
- Mr. H. E. Phaff - Bloemendaal

MONUMENTEN ADVIESCOMMISSIE (MAC)

- Mr. P. J. van der Mark - Den Haag
- Mr. J. E. van Nievelt - Leidschendam
- Mr. M. G. L. van Schouwenburg - Zwolle
- J. Sneep - Woudenberg

TECHNISCHE COMMISSIE:

- Ing. J. W. C. Besemer - Rotterdam, (voorz.)
- Jhr. ir. A. L. van den Brandeler - Hengelo (Gld)
- J. F. Derksen - Hellevoetsluis
- W. de Jong - Leiderdorp
- H. H. Posthumus - Harderwijk
- H. G. M. Rutten - Stevensweert
- Ing. J. H. Spoelman - Hillegom

Fraai gerestaureerd bastion 'Nieuw Molen', Vesting Naarden.

INHOUD*

*Sommige titels zijn verkort weergegeven

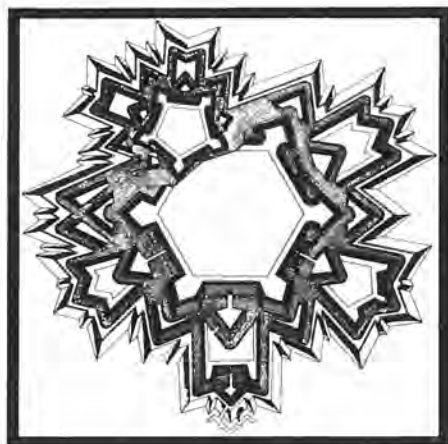
	pag.
Inleiding en algemeen overzicht (secretaris)	5
In memoriam E. D. v. Wijngaarden en Y. Meeter	9/10
Vestingstedendag 1979 Buren – H. C. Tesink	11
Een Amsterdamse Directeur der Genie tijdens de Franse inlijving – Mr. J. Belonje	13
Uit de geschiedenis van de Vestingstad Hulst (800 j.) – P. J. Brand	24
Fort „De Vier Vorstinnen” (tekening Totem) – ing. A. J. Tempelman	27
Vesting Klundert – ontstaan en restauratie – J. Knook	28
Zomerexcursie 1979 Brielle e.o. – J. C. Hopperus Buma	31
Bunkers in Nederland – drs. R. Rolf	35
Pampus' wordingsgeschiedenis – Kl. Sierksma	40
Correspondentendag 1979 Doesburg – H. A. Treu	45
Vleermuizen, Een en ander over – drs. F. van Ommen	48
Muurhagedis Hoge Fronten Maastricht	
[doct. versl. Bonnemayer en Dietvorst 1979] – drs Ad Littel	51
Reisindrucken Grote Chinese Muur 1979 – mr M. G. L. v. Schouwenburg	53
Fort Rammekens inspectieverslag (1980) – W. F. K. Engelbrecht	55
Beleg en verovering 's-Hertogenbosch 1629 – J. Sneep	57

Van 't Terreplein	
Tentoonstelling Den Bosch 1629/1979 – J. Sneep	61
Tentoonstelling Simon Stevin (1980) – G. P. Karstkarel	63
Coevorden, opening museum – W. F. K. Engelbrecht	64
Stevensweert, Maquette van – H. G. M. Rutten	66
Traditiekamer R.I. Menno v. Coehoorn	67
Willemstad Europa Nostra Diploma 1979	
Bourtange 400 jaar – J. v.d. Velde	67
Fortress Study Group – conf. Plymouth 1979 – dr J. S. v. Wieringen	69
Magiotlinie, Naar – met Simon Stevinstichting – G. Gerrits	74
Festungspläne in der Staatsbibl. Bamberg – Hartwig Neumann	77
Leest U mee?	
L. J. Morreau – Bolwerk der Nederlanden – E.	81
A. Littel – (1978) De oude vestingw. i.d. prov. Utrecht – drs J. A. v.d. Ven	82
J. Klok – Op speurtocht naar verdedigingswerken op Voorne – vdM	82
Spectrumatlas v.d. Ned. landschappen – J. S.	83
Natuurwaarden en cultuurwaarden in het landelijk gebied (CRM-adviesrapport) – Ad Littel	84
R. Rolf – Duitse bunkers in Nederland – J. S.	85
E. R Lewis – Seacoast Fortifications of the U.S.	
P. Weinert & R. Arthur – Story of Ft. Monroe U.S. – T.	86
Mededelingen over Historische Vestingwerken – (red. P. L. Mulder)	
<i>Groningen/Friesland/Drente</i>	88
Bourtange, Leeuwarden, Dokkum, Wyckel, Coevorden	
<i>Overijssel</i>	89
Deventer, Harrevelderschans, Zwolle	
<i>Gelderland</i>	91
Doesburg, Elburg, Groenlo, Tiel, Zaltbommel	
<i>Utrecht</i>	91
Utrecht, Grebbelinie, Woudenberg	
Lunetten, Rijnauwen, Amersfoort	
<i>Noord-Holland</i>	93
Enkhuizen, Hoorn, Medemblik, Weesp	
Muiden, Naarden, Hoofddorp,	
IJmuiden, St. Aagtendijk, Velsen,	
Spijkerboor, Den Helder	
<i>Zuid-Holland</i>	96
Gorinchem, Goedereede, Leiden	
<i>Zeeland</i>	96
Aardenburg, Ft. Ellewoutsdijk, Gapinge (Walcheren)	
Goes, Oost-Souburg, Sluis, Tholen, Vlissingen, Zierikzee	
<i>Noord-Brabant</i>	98
's-Hertogenbosch, Klundert, Fijnaert en	
Heyningen, Steenbergen, Terheyden, Willemstad	

Grave, belegerd en veroverd 1602 – H. A. Treu	101
Een halve eeuw geleden – het eerste kasboek (1928) – H. A. Treu	102
Financieel verslag 1979 – E. v. Walree	104
Studiecommissie (SC) – J. Sneep	111
Bibliotheek – Archief – ir. H. J. Walkate	111
Technische Commissie (TC) – ing. J. W. C. Besemer	112
Monumenten Advies Commissie (MAC) – mr P. J. v.d. Mark	112
Aanhangsel I – bestuursamenstelling	113
Stichtingsgegevens	114
Aanhangsel II – correspondentschappen	115
Aanhangsel III – samenstelling commissies	117
Adreslijst organisatie Stichting M.v.C. zie bijvoegsel	

Secretariaat	POSTBUS 110	5060 AC Oisterwijk	04242-2346
Bibliotheek	Catsheuvel 87	2517 KA Den Haag	070-547227
Penningmeester	Prins Hendriklaan 92	3743 KC Baarn	02154-16594
	Giro	Baarn	63844

BANDTEKENING: Een hexagoon of zeshoek met allerlei soort buitenwerken, zoals te zien is in het boek 'Verschanste Schoonheid' blz. 144 waarin ook de volledige lijst van benamingen is opgenomen. De originele (Engelse) tekening is in het bezit van de voorzitter M.v.C.

Henno van Oelrooye

1874